

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Ανώτατο Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Πειραιά
Τεχνολογικού Τομέα

Η ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 21ου ΑΙΩΝΑ ΕΝ ΜΕΣΩ ΚΡΙΣΗΣ

Σπουδάστριες: Φαλατάκη Κωνσταντίνα Α.Μ 8172

Σαγεώργη Ρωμαλέα Α.Μ 8220

Εποπτεύων καθηγητής: Γαρουφάλης Κωνσταντίνος

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην παρούσα εργασία θα ασχοληθούμε με την οικονομική κρίση στην Ελλάδα και τη χρήση των capital controls στην χώρα αυτή, αλλά και γενικότερα στην παγκόσμια οικονομία. Γι' αυτό αρχικά στην εργασία δίνεται η έννοια της κρίσης, ώστε να προσδιοριστεί ο ορισμός της, στη συνέχεια αναφέρεται η παγκόσμια οικονομική κρίση του 2007-2008, τα αίτια αυτής καθώς και οι επιπτώσεις της, για να καταλήξει στην πρόσφατη οικονομική κρίση της χώρας μας. Έπειτα, θα γίνει αναφορά στην δημοσιονομική κρίση στην Ελλάδα, η οποία ήταν απόρροια των λαθεμένων πολιτικών που είχαν εφαρμοστεί στη χώρα την τελευταία τριακονταετία με αποτέλεσμα να χρειαστεί την οικονομική στήριξη και τη λήψη μέτρων για να αντιμετωπιστεί η κρίση. Η δημοσιονομική και πολιτική κρίση που υπήρχε στην Ελλάδα από τον χειμώνα ως το καλοκαίρι του 2015 οδήγησε στους ελέγχους κεφαλαίου.

Λέξεις κλειδιά: οικονομική κρίση, έλεγχος κεφαλαίων, ΑΕΠ, ΔΝΤ, έλλειμμα.

ABSTRACT

This thesis focuses on the concept of economic crises. Initially it provides a definition of the term and subsequently carries out a deep dive analysis on the global financial crisis of 2007-2008, its underlying causes and its direct and indirect effects. We will then go on to study the specific case of the Greek fiscal crisis, which is primarily a consequence of the implementation of ineffective policies for the past thirty years and has resulted in a need for financial support and austerity as a vehicle to economic recovery. The fiscal and political crisis that transpired in Greece during the first half of 2015 was the trigger that led to the application of capital controls.

Keywords: financial crisis, capital control, GDP, IMF, deficit.

Περιεχόμενα

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	2
ABSTRACT.....	3
1.Εισαγωγή.....	5
2. Μεθοδολογία.....	7
3. Οικονομική Κρίση.....	10
3.1 Ορισμός Οικονομικής Κρίσης.....	10
3.1.1 Χαρακτηριστικά της Οικονομικής Κρίσης.....	10
3.1.2 Τα αίτια της Οικονομικής Κρίσης.....	14
3.1.3 Επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης.....	29
3.2 Φάσεις Οικονομικού Κύκλου.....	34
3.3 Διεθνής Οικονομική Κρίση.....	36
3.3.1 Ιστορική αναδρομή των αιτιών κρίσης.....	36
3.3.2 Αίτια οικονομικής κρίσης.....	38
3.4 Κρίση στην Ελλάδα.....	42
3.4.1 Επιπτώσεις στις Ελληνικές Επιχειρήσεις.....	42
3.4.1.1 Παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση και επιχειρήσεις.....	42
3.4.1.2 Οι κατηγορίες επιχειρήσεων που διαμορφώθηκαν εν μέσω κρίσης.....	47
3.4.1.3 Οικονομική Κρίση και Ελληνικές Επιχειρήσεις.....	48
3.4.1.4 Η χρηματοδότηση των επιχειρήσεων κατά τη διάρκεια της κρίσης.....	52
3.4.2 Ανεργία.....	54
4. Αποτελέσματα της οικονομικής κρίσης.....	59
4.1 Κρίση στην Ελλάδα-Οικονομικό αντίκτυπο.....	59
4.2 Επιχειρήσεις εν μέσω κρίσης.....	65
4.3 Μέθοδοι κερδοφορίας εν μέσω κρίσης.....	70
5. Προοπτικές ανάκαμψης της οικονομίας της χώρας και επανένταξη στις διεθνείς αγορές.....	77
Βιβλιογραφία.....	83

1. Εισαγωγή

Η παγκόσμια οικονομία αντιμετωπίζει ένα αμείλικτο πρόβλημα, μια μεγάλη σε ένταση οικονομική κρίση. Αν και εμφανίστηκε αρχικά στις Ηνωμένες Πολιτείες με επίκεντρο τις τραπεζικές ανασφάλειες και ειδικότερα την αβέβαιη εξυπηρέτηση των στεγαστικών δανείων, το αποτέλεσμα ήταν να μεταδοθεί σαν ανεξέλεγκτος ιός και σε άλλες χώρες και σύντομα έλαβε διαστάσεις επιδημίας. Συγκεκριμένα, η χρηματοπιστωτική κρίση εμφανίστηκε με γρήγορο ρυθμό στις αναπτυσσόμενες χώρες και μέσα σε λίγο χρονικό διάστημα σε ολόκληρο τον κόσμο, φυσικά με επίπτονες και δραματικές επιπτώσεις στις τράπεζες και τις επιχειρήσεις. Σύμφωνα με απόψεις του Διεθνές Νομισματικού Ταμείου, η κρίση παρουσιάζεται στην πραγματική οικονομία, με εμφανή αποτέλεσμα την πτώση της απασχόλησης και την ύφεση. Θα ήταν σημαντικό να αναφερθεί ότι η αντίδραση των χωρών ήταν άμεση για τη λήψη μέτρων με σκοπό την αντιμετώπιση της κρίσης. Η λήψη των μέτρων ήταν διαφορετική από χώρα σε χώρα. Είχαν συγκεκριμένους στόχους, όπως την επίλυση και τη βελτίωση της ρευστότητας, την κινητοποίηση των επενδύσεων, με στόχο τη συγκράτηση της απασχόλησης και την αναθέρμανση της οικονομίας (Παπαστάμου, 2011).

Το Δεκέμβριο του 2008, κατατέθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση το σχέδιο για την αντιμετώπιση της κρίσης αλλά και για τη στήριξη της οικονομίας. Τα χαρακτηριστικά αυτού του σχεδίου ήταν η επίτευξη κοινών στρατηγικών και η πραγματοποίηση των στόχων της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε μακροπρόθεσμο διάστημα. Στόχος είναι η τόνωση της αγοράς και η λήψη μέτρων για τη στήριξη των επιχειρήσεων και της απασχόλησης. Τρόποι αντιμετώπισης της κρίσης είναι οι εξής: η παρουσία ρευστότητας στην οικονομία με αποτέλεσμα την τόνωση της ζήτησης αλλά και την ενίσχυση των επενδύσεων, έτσι ώστε το τελικό αποτέλεσμα να είναι η στήριξη της ανταγωνιστικότητας της Ευρώπης. Έχοντας, φυσικά, ως βάση τους όρους του Συμφώνου Σταθερότητας, το οποίο δίνει έμφαση στη νομισματική σταθερότητα και τη δημοσιονομική πειθαρχία (Mavroudeas, 2013).

Η κρίση στην Ελλάδα έχει οδηγήσει μια κρίση εμπιστοσύνης στην ευρωζώνη και για αυτό το λόγο γίνεται περιορισμός με αυστηρά μέτρα μείωσης των ελλειμμάτων στην Ελλάδα, όπου αποτελεί τη βάση της δημοσιονομικής φάσης

της ευρωπαϊκής κρίσης. Κανείς δεν γνωρίζει, αλλά ούτε μπορεί να προβλέψει με βεβαιότητα τη χρονική διάρκεια της εγχώριας κρίσης. Είναι πλέον γνωστό ότι η κρίση της ελληνικής οικονομίας σχετίζεται, κατά κάποιον τρόπο, με την κρίση της στρατηγικής του ευρώ. Οι οικονομικές εξελίξεις στις διεθνείς χρηματαγορές «τραυμάτισαν» τον κεντρικό πυρήνα του ευρώ με αποτέλεσμα την εμφάνιση της κρίσης στις στρατηγικές εξουσίες που συσχετίζονται με αυτό. Ήταν λογικό, οι χώρες που εμφάνιζαν διαφορετικά ποσοστά ανάπτυξης κάτω από την ύπαρξη του ίδιου νομίσματος να οδηγήσει σε διαφορετικούς ρυθμούς κερδοφορίας και μεγέθυνσης (Mavroudeas & Paitaridis, 2013).

Παρουσιάζεται μια σχετική ταχεία ανάπτυξη στις χώρες της «περιφέρειας» και μια στασιμότητα του «κέντρου». Επιπλέον, παράλληλα με τους αρκετά υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, που πραγματοποιήθηκαν στις πρώτες, παρουσιάστηκαν δύο επιπλέον γεγονότα, η εισροή ξένων αποταμιεύσεων και η ραγδαία μείωση στο κόστος του εγχώριου δανεισμού, με αποτέλεσμα την παρουσία σταθερών πλεονασμάτων στο ισοζύγιο των χρηματοπιστωτικών συναλλαγών. Η κρίση αντιμετωπίζεται πλέον ως η αιτία και η αφορμή για την στήριξη των νεοφιλελεύθερων στρατηγικών, που έχουν σχέση με το σχέδιο του ευρώ. Σαν πρώτη κίνηση η αποπληρωμή του χρέους προϋποθέτει τη μείωση του ελλείμματος, ενώ θα ήταν σημαντικό να τονιστεί ότι το μέρος του ελλείμματος, που δεν αποτελείται από τις πληρωμές των τόκων, εμφανίζεται με την ονομασία πρωτογενές έλλειμμα. Επιπλέον, το μηδενικό πρωτογενές έλλειμμα αναφέρεται στο ότι η κυβέρνηση δεν εμφανίζει καινούργιο χρέος σ' αυτό, που ήδη έχουν κληρονομήσει από παλαιότερες κυβερνήσεις. Αντίθετα, πρωτογενές έλλειμμα με θετικό πρόσημο προσδιορίζει ότι η κυβέρνηση παρουσιάζει νέο χρέος. Στην Ελλάδα, συγκεκριμένα το 2009, το πρωτογενές έλλειμμα πλησίασε περίπου το 9%. Είναι λογικό ότι πρωτογενές έλλειμμα που πλησιάζει αυτό το ποσοστό, η αποπληρωμή του χρέους είναι ανέφικτη. Αν η κυβέρνηση δεν δημιουργεί νέο χρέος κάθε χρόνο (πρωτογενές χρέος), τότε θα μπορέσει να αποπληρώσει το χρέος. Θα ήταν βασικό και θετικό βήμα για την κυβέρνηση να δημιουργήσει πρωτογενές πλεόνασμα. Συγκεκριμένα, αν το πρωτογενές πλεόνασμα ξεπερνά τις πληρωμές των τόκων του χρέους, τότε το συνολικό έλλειμμα θα παρουσιάζει αρνητικό πρόσημο και το χρέος φυσικά θα μειωθεί. Αν, όμως, το πρωτογενές πλεόνασμα είναι ίσο με τις πληρωμές των

τόκων του χρέους, τότε το έλλειμμα μηδενίζεται και το χρέος παραμένει σταθερό (Mavroudeas & Paitaridis, 2013).

Επιθυμητά αποτελέσματα μπορούν να επιτευχθούν και με μηδενικό ή ελάχιστα θετικό έλλειμμα. Συγκεκριμένα, αν το ΑΕΠ της Ελλάδας διπλασιαζόταν σε σύντομο χρονικό διάστημα, χωρίς αλλαγές στο δημόσιο χρέος, τότε στην Ελλάδα θα παρουσίαζε μικρότερο πρόβλημα χρέους. Η ελληνική οικονομία μπορεί να πραγματοποιήσει, αλλά και να διατηρήσει σε υψηλούς ρυθμούς την ανάπτυξη του ΑΕΠ, μόνο αν αυξηθεί η ανταγωνιστικότητα της οικονομίας της. Η αύξηση της ανταγωνιστικότητας αποτελεί σημαντική σημασία εξαιτίας του μεγάλου εξωτερικού χρέους της Ελλάδας. Μία οικονομία μπορεί να απαλλαγεί από το εξωτερικό της χρέος όταν οι εξαγωγές είναι μεγαλύτερες από τις εισαγωγές. Η Ελλάδα παρουσιάζει περισσότερες εισαγωγές από τις εξαγωγές και για αυτό απαιτείται μεγαλύτερη αύξηση της ανταγωνιστικότητας, έτσι ώστε οι εξαγωγές να υπερκεράσουν τις εισαγωγές. Αντιμετωπίζει τα εξής προβλήματα, όπως ύπαρξη μεγάλου ελλείμματος, υψηλού χρέους και χαμηλή ανταγωνιστικότητα. Η ύπαρξη αυτών των παραγόντων αποτελεί η αιτία ότι η ελληνική οικονομία μπορεί να πραγματοποιεί δάνεια με υψηλά επιτόκια στις χρηματοπιστωτικές αγορές (Nelson et al., 2011; Mavroudeas & Paitaridis, 2013).

2. Μεθοδολογία

Για την ικανοποίηση των στόχων και την ολοκλήρωση αυτής της μελέτης ακολουθήθηκε μια μεθοδολογία η οποία υλοποιήθηκε σταδιακά όπως περιγράφεται παρακάτω :Δευτερογενής έρευνα για τη συλλογή πληροφοριών για την εξέταση των προκαθορισμένων στοιχείων.

Η δευτερογενής έρευνα (Χρήστου, 1999) βασίστηκε στη συλλογή ήδη υπαρκτών στοιχείων που είχαν συγκεντρωθεί για την εξυπηρέτηση κάποιων άλλων σκοπών. Για τις ανάγκες τα έρευνάς μας, οι εξωτερικές πηγές πληροφοριών που μας έδωσαν ένα πλήθος στοιχείων αντλήθηκαν από:

- Έρευνες και αναλύσεις φορέων, Τεχνικό Επιμελητήριο, Υπουργείο Ανάπτυξης, IOBE,ΕΛΣΤΑΤ

- Τις δημόσιες, ιδιωτικές και πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες.
- Επιστημονικά περιοδικά και άρθρα.

Οι λέξεις κλειδιά που χρησιμοποιήθηκαν ήταν οι εξής: διεθνής οικονομική κρίση, οικονομική κρίση στην Ελλάδα, επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης, αίτια της οικονομικής κρίσης και προοπτικές ανάκαμψης.

Αποτελέσματα της δευτερογενούς έρευνας: Η δευτερογενής έρευνα κατέδειξε μια σειρά ζητημάτων που αναφύονται τόσο σε διεθνές όσο και σε εθνικό επίπεδο. Τα ζητήματα αυτά έχουν να κάνουν με τις διαρθρωτικές αλλαγές που υφίστανται οι χώρες λόγω της οικονομικής κρίσης, ιδιαίτερα στον τομέα των κατασκευών. Από τη βιβλιογραφική έρευνα προέκυψαν σημαντικές πληροφορίες σχετικά με τις επιπτώσεις που προκάλεσε η οικονομική κρίση.

Τα γενικότερα συμπεράσματα της δευτερογενούς έρευνας συνοψίζονται ως εξής:

- Με την εκδήλωση της παγκόσμιας χρηματοοικονομικής κρίσης του 2007 το διεθνές περιβάλλον άλλαξε σημαντικά και οι χώρες που επλήγησαν περισσότερο στις νέες συνθήκες που διαμορφώθηκαν ήταν αυτές με μεγάλες διαρθρωτικές ανισοροπίες.

Ειδικά για την Ελλάδα:

- Οι αρνητικοί ρυθμοί μεγέθυνσης της ελληνικής οικονομίας, λόγω της εφαρμογής των εκτεταμένων μέτρων δημοσιονομικής προσαρμογής και η διαμόρφωση αρνητικών προσδοκιών για την προοπτική της οικονομίας την περίοδο 2008-2013, οδήγησαν σε περιορισμό των επενδύσεων, αναβολή επιχειρηματικών επενδυτικών σχεδίων και στην συρρίκνωση του δημόσιου τομέα.

3. Οικονομική Κρίση

3.1 Ορισμός Οικονομικής Κρίσης

3.1.1 Χαρακτηριστικά της Οικονομικής Κρίσης

Ανατρέχοντας στο λεξικό της Ελληνικής γλώσσας θα δούμε πως η "κρίση" προέρχεται από το ρήμα κρίνω θέλοντας να χαρακτηρίσει μια μη κανονική κατάσταση. Δηλαδή μια κατάσταση κρίσιμη, δύσκολη και επικίνδυνη (Πανηγυράκης, 2001).

Συγκεκριμένα κρίση είναι μια εκτροπή από την κατάσταση της κανονικότητας και μπορεί να προσλάβει διαβαθμίσεις αντικανονικότητας από μια κατάσταση απλής διαταραχής μέχρι την κατάσταση μη ελεγχόμενων εκρηκτικών γεγονότων και την κατάσταση του χάους και του πανικού. Άρα η κρίση πολλές φορές απειλεί τους ανθρώπους, τα εισοδήματά τους, με αποτέλεσμα να χάνεται ο έλεγχος και να υπάρχουν σοβαρές συνέπειες, τόσο στους ανθρώπους όσο και στους διάφορους οργανισμούς (Πανηγυράκης, 2001).

Οικονομική κρίση είναι το φαινόμενο κατά το οποίο μια οικονομία χαρακτηρίζεται από μια διαρκή και αισθητή μείωση της οικονομικής της δραστηριότητας. Όταν λέμε οικονομική δραστηριότητα αναφερόμαστε σε όλα τα μακροοικονομικά μεγέθη της οικονομίας, όπως η απασχόληση, το εθνικό προϊόν, οι τιμές, οι επενδύσεις κ.λπ. Ο βασικότερος δείκτης οικονομικής δραστηριότητας είναι οι επενδύσεις, οι οποίες, όταν αυξομειώνονται, συμπαρασύρουν μαζί τους και όλα τα υπόλοιπα οικονομικά μεγέθη (Akram et. al., 2011).

Υπάρχουν δύο φάσεις αυξομείωσης των οικονομικών διακυμάνσεων. Η φάση της ανόδου της οικονομίας αλλά και της καθόδου. Η φάση της καθόδου είναι αυτή κατά την οποία η δραστηριότητα της οικονομίας είναι σε πλήρη περιορισμό- συρρίκνωση (Taylor, 2011).

Σύμφωνα με τον Farrel (2008) το καπιταλιστικό σύστημα έχει βιώσει τρεις κρίσεις μέχρι σήμερα. Στην πραγματικότητα όμως σύμφωνα με τον ίδιο

υπήρξαν ακόμα δύο κρίσεις στην έναρξή του, μία το 1850 και μία το 1891. Ξεκινώντας ιστορικά από την κρίση της περιόδου 1929-1933 η οποία ήταν μια κρίση υπερπαραγωγής. Οι συνέπειες για τις ΗΠΑ ήταν η μείωση της βιομηχανικής παραγωγής κατά 40%, το κλείσιμο 865.000 μικρομεσαίων επιχειρήσεων και η δημιουργία 35.000.000 ανέργων. Η κάθετη πτώση του χρηματιστηρίου που παρουσιάστηκε στη διάρκεια αυτής της κρίσης, οδήγησε στο κραχ της Wall Street την Πέμπτη 24 Οκτωβρίου 1929, γνωστή και ως «Μαύρη Πέμπτη» στην ιστορία, όπου το χρηματιστήριο έκλεισε με απώλειες 13% και η αγορά έχασε 14 δισ. δολάρια από την αξία της. Το κραχ οδήγησε την αμερικανική αλλά και την παγκόσμια οικονομία σε μεγάλη και πρωτοφανή κρίση, που οδήγησε στην ύφεση της δεκαετίας του 1930.

Η αγορά κατέβαλε μεγάλη προσπάθεια να ανατρέψει την αρνητική κατάσταση και να ισορροπήσει το χρηματιστήριο της Wall Street το 1932, αλλά αυτό είχε χάσει πλέον το 90% της αξίας του και η κατάσταση ήταν μη αναστρέψιμη. Οι συνέπειες στην οικονομία ήταν τεράστιες. Εκατομμύρια οικογένειες της μεσαίας κυρίως τάξης έχασαν τα λεφτά τους μέσα σε τρία χρόνια, το ΑΕΠ των ΗΠΑ είχε μειωθεί κατά το ήμισυ, ένας στους τρεις Αμερικανούς πέρασε στην ανεργία, ενώ οι τράπεζες χρεοκόπησαν τον Μάρτιο του 1933. Οι άστοχες αποφάσεις των αρχών επιδείνωσαν τα ήδη μεγάλα προβλήματα της Αμερικανικής οικονομίας. Η Fed αύξησε αντί να μειώσει τα επιτόκια για να προστατέψει το δολάριο, ενώ η κυβέρνηση αύξησε τους φόρους και διατηρούσε δημοσιονομικά πλεονάσματα αντί να τονώσει την αγορά με δημόσιο χρήμα. Η Αμερικανική οικονομία χρειάστηκε μια δεκαετία για να συνέλθει. Η λύση δόθηκε με την έξαρση του 2ου παγκόσμιου πολέμου, όπου οι μεγάλες στρατιωτικές δαπάνες εκμηδένισαν την ανεργία και εκτόξευσαν την ανάπτυξη (Τσουλφίδης, 2009).

Η κρίση στην Αμερικανική οικονομία επανήλθε στο τέταρτο κύμα του πολέμου, στον πόλεμο του Βιετνάμ. Οι ΗΠΑ αναγκάστηκαν να δανειστούν λόγω του πολέμου. Εξ αιτίας των σταθερών ισοτιμιών, σύμφωνα με το Bretton Woods, το ισχυρό νόμισμα που στην προκειμένη περίπτωση ήταν το δολάριο υποτιμήθηκε, με αποτέλεσμα να αυξηθεί ο 10 πληθωρισμός και η ανεργία (Κρούγκμαν, 2008). Αποτέλεσμα των παραπάνω ήταν να σπάσει το σύμφωνο του Bretton Woods. Ακολούθησε η πετρελαϊκή κρίση, η οποία ονομάστηκε και

σιωπηρή κρίση, λόγω του ότι δεν ήταν αναμενόμενη και τα αποτελέσματά της δεν επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό την παγκόσμια οικονομία. Η κρίση αυτή συνδέθηκε από την πρώτη στιγμή με το πετρέλαιο και εκδηλώθηκε από το 1973 έως το 1980. Αργότερα στις 19 Οκτωβρίου 1987 ημέρα Δευτέρα, το αμερικανικό χρηματιστήριο υπέστη την μεγαλύτερη ημερήσια πτώση της ιστορίας του σε καιρό ειρήνης. Ο δείκτης Dow Jones έχασε το 22% της αξίας του μέσα σε λίγες ώρες, συμπαρασύροντας σε μαζικό ξεπούλημα μετοχών σε Ευρώπη και Ιαπωνία.

Τα αίτια της κρίσης ήταν (Charles, Kindleberger & Robert, 2005) τα εξής:

α) η μεγάλη και ξαφνική πτώση του δολαρίου,

β) οι φήμες για εξαγορές,

γ) η όχι καλή πληροφόρηση του κόσμου και

δ) η αύξηση των επιτοκίων από τη Γερμανία το 1989 προκειμένου να αποφύγει το δανεισμό, σε συνδυασμό με την περαιτέρω ενίσχυση του μάρκου έναντι του δολαρίου.

Ο κίνδυνος χρεοκοπίας των μεγάλων αμερικανικών τραπεζών ήταν μεγάλος, με αποτέλεσμα η Fed και άλλες μεγάλες κεντρικές τράπεζες να ρίξουν δραστικά τα επιτόκια. Η κρίση αυτή είχε μικρή διάρκεια, αλλά απέδειξε το ότι οι παγκόσμιες αγορές δρουν σαν συγκοινωνούντα δοχεία και οι αποφάσεις των κεντρικών τραπεζών έχουν επιπτώσεις για τις οικονομίες όλων των χωρών. Παράλληλα θεσπίστηκαν αυστηρότεροι κανόνες για την λειτουργία των αγορών τόσο στις ΗΠΑ όσο και στη Βρετανία. Η επόμενη κρίση ξέσπασε όταν το επενδυτικό fund Long – Term Capital Market (LTCM) βρέθηκε σε δεινή θέση μετά την κρίση που ξέσπασε στην Ασία, την Ρωσία και την Βραζιλία την περίοδο 1997 – 1998.

Το LTCM είχε ποντάρει δισεκατομμύρια δολάρια στην πορεία των αποδόσεων των κρατικών ομολόγων, με αποτέλεσμα όταν η Ρωσία ανέστειλε μονομερώς τον Αύγουστο του 1998 την εξόφληση τους, το LTCM έπαθε μεγάλη ζημιά, σπέρνοντας τον πανικό στις αγορές και βυθίζοντας το αμερικανικό χρηματιστήριο. Η FED αντέδρασε γρήγορα, πείθοντας τις μεγαλύτερες

τράπεζες των ΗΠΑ να βοηθήσουν το LTCM και ταυτόχρονα μείωσε εκτάκτως τα επιτόκια. Πολύ γρήγορα οι αγορές ξαναβρήκαν τα πατήματά τους. Η φούσκα των μετοχών υψηλής τεχνολογίας το 2000 προκάλεσε την επόμενη κρίση.

Οι περισσότεροι επενδυτές στα τέλη της δεκαετίας του 1990 αγόραζαν μετοχές από εταιρείες του Ίντερνετ, παρόλο που οι περισσότερες δεν ήταν κερδοφόρες. Το τέλος της φούσκας αυτής ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 2000, όταν η AOL εξαγόρασε τον όμιλο Time Warner έναντι του τεράστιου ποσού των 200 δισ. δολαρίων. Δύο μήνες αργότερα ο δείκτης μετοχών 11 υψηλής τεχνολογίας Nasdaq ξεκίνησε την ελεύθερη πτώση και έως τον Οκτώβριο του 2002 έχασε το 78% της αξίας του. Η αμερικανική οικονομία υπέστη σοβαρό πλήγμα, πάγωσαν οι επενδύσεις, ενώ τα τρομοκρατικά χτυπήματα της 11ης Σεπτεμβρίου επιδείνωσαν το κλίμα. Και πάλι όμως υπήρξε έγκαιρη η παρέμβαση της FED, η οποία με διαδοχικές μειώσεις των επιτοκίων από το 6,25% στο 1%, συνέβαλε στην εξομάλυνση των αγορών.

Σε μια οικονομία έχουμε συνεχείς αυξομειώσεις της οικονομικής δραστηριότητας. Αυτές οι αυξομειώσεις λέγονται κυκλικές ή οικονομικοί κύκλοι. Οι Άγγλοι αυτό το φαινόμενο το ονομάζουν (business cycles) για να δώσουν την ιδιαίτερη σημασία που έχουν οι επενδύσεις στην ανάπτυξη του οικονομικού κύκλου. Οι διάφορες στατιστικές μελέτες συμπεράναν ότι η χρονική διάρκεια αυτών των κύκλων κρατάει από 7 μέχρι 11 χρόνια (Σφακιανάκης, 1998).

Κάθε κρίση μπορεί να προκύπτει από διαφορετικά αίτια, να επηρεάζεται από διαφορετικούς παράγοντες, να εμφανίζεται με διαφορετική μορφή και να εκδηλώνεται σε διαφορετική έκταση και ένταση, ωστόσο όλες οι κρίσεις που έχουν ξεσπάσει κατά καιρούς χαρακτηρίζονται από:

- υψηλό αίσθημα αβεβαιότητας, κινδύνου και ανασφάλειας
- ραγδαίες μεταβολές των συνθηκών της αγοράς
- διαταραχές του ρυθμού και της συνήθους λειτουργίας της κοινωνίας
- συνεχή προβολή και έντονη κριτική τόσο από τα τοπικά όσο και από τα διεθνή Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, γεγονός που μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα να πληγεί σημαντικά ή και ανεπανόρθωτα η δημόσια εικόνα της χώρας που βιώνει την οικονομική κρίση.

3.1.2 Τα αίτια της Οικονομικής Κρίσης

Η παγκοσμιοποίηση του χρηματοπιστωτικού συστήματος έχει δημιουργήσει σχέσεις εξάρτησης αγορών, οικονομιών και χωρών σε βαθμό, που οι τοπικές χρηματοοικονομικές κρίσεις μεταφέρονται με μεγάλη ταχύτητα στο διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα, αλλά και στην πραγματική οικονομία σε τοπικό και παγκόσμιο επίπεδο. Έτσι η κρίση του 2007, ξεκίνησε από το χρηματοπιστωτικό τομέα των ΗΠΑ, γρήγορα μετατράπηκε σε διεθνή κρίση κεφαλαιαγορών για να καταλήξει σε σημαντική παγκόσμια οικονομική ύφεση. Ο πανικός που δημιουργήθηκε από την κατάρρευση της επενδυτικής τράπεζας Lehman Brothers οδήγησε το παγκόσμιο τραπεζικό σύστημα σε κρίση ρευστότητας με φυγή καταθέσεων προς ασφαλέστερες επενδύσεις και πάγωμα των αγορών σε διατραπεζικό επίπεδο, αλλά και των αγορών χρήματος και κεφαλαίου. Επίσης, παρατηρήθηκε κάθετη μείωση των χρηματοδοτήσεων της οικονομίας και του παγκόσμιου εμπορίου, ενώ οι επιχειρήσεις, εκτιμώντας ότι η ζήτηση θα μειωθεί, προχώρησαν σε μείωση των αποθεμάτων, απολύσεις προσωπικού και μειώσεις κόστους και παραγωγής, με αποτέλεσμα η ανεργία να αυξάνεται σε σύντομο χρονικό διάστημα. Μπορεί να αναφερθεί ως κεντρικό συμπέρασμα για τα αίτια της κρίσης ότι, η παγκοσμιοποίηση των οικονομιών και των αγορών χρήματος και κεφαλαίου αλλά και η διεθνοποίηση των χρηματοπιστωτικών δραστηριοτήτων δεν συνοδεύτηκαν από τις κατάλληλες μακροοικονομικές πολιτικές, την εποπτεία και τη δημιουργία ρυθμιστικού πλαισίου λειτουργίας του διεθνούς χρηματοπιστωτικού χώρου. Επίσης, δεν έγιναν αντιληπτοί οι συστημικοί κίνδυνοι, που προέκυψαν από την αλόγιστη ανάπτυξη του χώρου αυτού, με αποτέλεσμα οι ζημιές του κλάδου να επιβαρύνουν τους φορολογούμενους πολίτες. Όλοι οι λόγοι αυτοί που ουσιαστικά οδήγησαν την οικονομία σε κρίση θα αναλυθούν διεξοδικά στην συνέχεια αυτής της υποενότητας (Krugman, 2009).

Μια σημαντική αιτία της κρίσης αποτελούν οι μακροοικονομικές ανισορροπίες σε επίπεδο παγκόσμιας οικονομίας. Οι ανισορροπίες αυτές αφορούσαν κυρίως την εσωτερική αποταμίευση και επένδυση και εκδηλώθηκαν κυρίως με υψηλά ελλείμματα τρεχουσών συναλλαγών των ΗΠΑ και με υψηλά πλεονάσματα των χωρών της Ασίας και ιδιαιτέρως της Κίνας. Πράγματι, υπήρχαν χώρες όπως η Κίνα, η Γερμανία, και η Ιαπωνία, οι οποίες

παρουσίαζαν για μεγάλο χρονικό διάστημα πλεονάσματα και από την άλλη χώρες, όπως οι ΗΠΑ και η Μεγάλη Βρετανία, οι οποίες παρουσίαζαν ελλείμματα. Η Κίνα ιδιαιτέρως, τα τελευταία χρόνια παρουσίασε ραγδαία οικονομική ανάπτυξη και κατέκλυσε τις παγκόσμιες αγορές, εξάγοντας βιομηχανικά αγαθά. Έτσι οι οικονομίες και κατά συνέπεια οι πολίτες των δεύτερων ζούσαν σε καταναλωτικούς ρυθμούς πέραν των δυνατοτήτων τους και αναγκαστικά δανείζονταν από τις πρώτες για να χρηματοδοτήσουν τα κενά στην οικονομία τους. Τα πλεονάσματα στο εμπορικό ισοζύγιο των πρώτων χωρών και ιδιαιτέρως της Κίνας δεν αναζωπύρωσαν την εγχώρια ζήτηση, αλλά τοποθετήθηκαν κυρίως σε ομόλογα των ΗΠΑ και άλλα δολλαριακά αξιόγραφα, που κράτησαν την ισοτιμία του δολαρίου σε σχετικά υψηλά επίπεδα και τα επιτόκια δανεισμού σε σχετικά χαμηλά επίπεδα (Savas, 2012).

Έτσι, το φτηνό χρήμα, η μεγάλη ρευστότητα και τα χαμηλά πραγματικά επιτόκια στην αγορά των ΗΠΑ έδωσαν ώθηση σε υπάρχουσες ανισορροπίες του χρηματοπιστωτικού τομέα, όπως η φούσκα των ακινήτων και το κυνήγι των υψηλών αποδόσεων με τη χρήση εξωτικών χρηματοοικονομικών εργαλείων (exotic derivatives). Και αυτό οφείλονταν κατά κύριο λόγο στο γεγονός ότι οι τράπεζες στις ΗΠΑ δάνειζαν χωρίς φειδώ χρήματα στους καταναλωτές του εσωτερικού, χωρίς να αξιολογούν με ακρίβεια την πιστοληπτική τους ικανότητα. Η χαλάρωση της δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής στην αγορά των ΗΠΑ, κυρίως από το 2001 και έπειτα, οδήγησε και αυτήν με τη σειρά της στην δημιουργία της κρίσης. Όπως γνωρίζουμε, την άνοιξη του 2000 στις ΗΠΑ έσκασε η φούσκα των εταιριών τεχνολογίας (dotcom), η οποία είχε ως αποτέλεσμα οι τιμές των μετοχών των εταιριών υψηλής τεχνολογίας να σημειώσουν μια πτώση της τάξεως του 78% από τον Μάρτιο του 2000 έως τον Οκτώβριο του 2002. Η πτώση του χρηματιστηριακού τομέα, όμως, επηρέασε και τους άλλους τομείς της οικονομίας και έτσι τον Μάρτιο του 2001 οι ΗΠΑ βυθίστηκαν σε ύφεση. Οι φορολογικές ελαφρύνσεις, που ακολούθησε η τότε κυβέρνηση Bush, δεν επέφεραν τα αναμενόμενα αποτελέσματα και αναγκάστηκε να καταφύγει στον δίαυλο της νομισματικής πολιτικής για να δώσει ώθηση στην οικονομία (Reinhart & Rogoff, 2009).

Η κεντρική τράπεζα (FED) των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής προχώρησε σε σταδιακές μειώσεις επιτοκίων, φτάνοντας το καλοκαίρι του 2003

στο 1% (χαμηλό 50-ετίας) και έτσι ακολούθησε μια περίοδος υψηλής ρευστότητας και φθηνού χρήματος. Όπως ήταν φυσικό και τα επιτόκια των ενυπόθηκων στεγαστικών δανείων την γενική πτωτική πορεία των βασικών επιτοκίων. Την ίδια περίοδο, το μέσο σταθερό επιτόκιο στεγαστικών δανείων διαμορφώθηκε στο 5,25% (που ήταν επίσης χαμηλό 50-ετίας). Εξαιτίας αυτών των συνθηκών της οικονομίας των ΗΠΑ, μεγάλος αριθμός επενδυτών, έχοντας ήδη χάσει την εμπιστοσύνη τους στην χρηματιστηριακή αγορά, στράφηκε προς την αγορά ακινήτων. Το γεγονός αυτό σε μια ραγδαία αύξηση της ζήτησης για κατοικίες με αποτέλεσμα οι τιμές τους να αρχίσουν να ακολουθούν μια έντονη ανοδική πορεία, λόγω του νόμου προσφοράς- ζήτησης. Όταν πλέον το 2007 άρχισαν οι τιμές των ακινήτων να πέφτουν, η φούσκα αυτή άρχισε να εκρήγνυται με συνέπεια να βιώσει η παγκόσμια οικονομία μια βαθιά οικονομική κρίση (Mavroudeas & Paitaridis, 2013).

Τρίτος παράγοντας που συνέβαλλε στην οικονομική κρίση είναι το δόγμα της αποτελεσματικής αγοράς και των ορθολογικών προσδοκιών, που υιοθετήθηκε από την αγορά των ΗΠΑ. Βάσει αυτού του δόγματος, εγκρίθηκαν από τη γερουσία νομοθετήματα όπως το «Gramm-Leach-Bliley Act» και το «Commodity Modernization Act», τα οποία επέτρεπαν σε χρηματοπιστωτικά ιδρύματα να 39 εμπλακούν σε συναλλαγές μεγάλης κλίμακας, οι οποίες όμως εμπεριείχαν πολύ υψηλό ρίσκο. Όπως αποδείχθηκε από την πορεία των γεγονότων, η αγορά δεν λειτούργησε αποτελεσματικά γιατί μια αποτελεσματική αγορά θα έπρεπε να κάνει σωστή αποτίμηση του κινδύνου και να χορηγεί δάνεια σε άτομα ή επιχειρήσεις, που είχαν την οικονομική δυνατότητα να τα αποπληρώσουν. Αντιθέτως, το δόγμα αυτό σε συνδυασμό με τα χαμηλά επιτόκια της εποχής αυτής οδήγησε σε ακραίες συμπεριφορές εκ μέρους των τραπεζών. Γεγονός είναι ότι τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα οδηγήθηκαν σε ριψοκίνδυνες αποφάσεις χωρίς σωστή τιμολόγηση του κινδύνου με αποτέλεσμα να χορηγούν χωρίς φειδώ, υπερβολικά χρηματικά ποσά σε άτομα μειωμένης πιστοληπτικής ικανότητας (π.χ. δάνεια subprimes). Τα δάνεια αυτά, συν τοις άλλοις, χαρακτηρίζονταν από αρκετά υψηλά επιτόκια και υψηλό ποσοστό προμηθειών, με αποτέλεσμα η μη αποπληρωμή τους, μετά το ξέσπασμα της κρίσης, να προκαλέσει μεγάλες ζημιές στα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα που τα κατείχαν (Lapavitsas, 2008). Η ασύμμετρη πληροφόρηση και

τα προβλήματα εντολέα-εντολοδόχου είναι ένας άλλος, επίσης, σημαντικός παράγοντας που συνέβαλε στην εμφάνιση της χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2007-2009. Γενικά λέμε ότι μια οικονομία χαρακτηρίζεται από ασύμμετρη πληροφόρηση, όταν ορισμένα μέρη σε μια οικονομική συναλλαγή έχουν πλεονέκτημα πληροφόρησης έναντι κάποιων άλλων.

Η ασύμμετρη πληροφόρηση παρουσιάζεται με δυο βασικές μορφές: την δυσμενή επιλογή (adverse selection) και τον ηθικό κίνδυνο (moral hazard). Η δυσμενής επιλογή συμβαίνει όταν κάποια άτομα, όπως η διοίκηση της εταιρείας, ξέρουν περισσότερα για την τρέχουσα κατάσταση και τις μελλοντικές προοπτικές της εταιρείας από ότι οι εξωτερικοί επενδυτές. Το πρόβλημα ηθικού κινδύνου συμβαίνει λόγω της διάκρισης μεταξύ ιδιοκτησίας και ελέγχου, που χαρακτηρίζει τις περισσότερες μεσαίες και μεγάλες επιχειρήσεις. Είναι αδιανόητο για τους μετόχους των εταιρειών να παρακολουθούν άμεσα το εύρος, την ποιότητα και τα κίνητρα των επιλογών της διοίκησης. Έτσι η διοίκηση μιας οποιαδήποτε ανώνυμης επιχείρησης μπορεί να προβεί σε επιλογές, που προάγουν το ατομικό συμφέρον και την ατομική εξέλιξη, κατηγορώντας μάλιστα παράγοντες πέρα των αρμοδιοτήτων της για την κακή απόδοση της εταιρίας (Feldstein, 2010)

Έτσι η ύπαρξη πληροφόρησης σε ασύμμετρο επίπεδο σχετικά με τα προϊόντα (CDOs-Collateralized Debt Obligations, CDSs-Credit Default Swaps, κ.λπ.), έδωσε την δυνατότητα στα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, που προέβηκαν στην έκδοσή τους, να αναλαμβάνουν υψηλό κίνδυνο με αδιαφανείς συναλλαγές. Ο κίνδυνος αυτός, θυσιαζόμενος στο βωμό του άμεσου και μεγάλου κέρδους, ποτέ δεν τιμολογήθηκε από τους εκδότες των δομημένων προϊόντων σωστά, αλλά ούτε και έγιναν αξιολογές προσπάθειες για την αντιστάθμιση του. Από την άλλη, τα συστήματα αμοιβών των εμπορικών τραπεζών, των ασφαλιστικών εταιρειών, των επενδυτικών τραπεζών, αλλά και των hedge funds δεν χαρακτηρίζονταν από την παρουσία συμβατότητας ορισμένων κινήτρων ανάμεσα στα στελέχη και τους μετόχους των εταιρειών τους, αλλά ήταν συνδεδεμένα με τις χρηματιστηριακές τιμές των τραπεζών, των οποίων τα στελέχη αποτελούσαν προσωπικό. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τα συγκεκριμένα στελέχη να έχουν ισχυρά κίνητρα να σπρώξουν τις χρηματιστηριακές τιμές προς τα πάνω ακόμα και αν αυτό γινόταν με την χρήση

παραπλανητικών λογιστικών μεθόδων (moral hazard). Αυτή η τάση ενισχύθηκε και από την απαίτηση των αναλυτών του χρηματιστηρίου για υψηλές αποδόσεις τριμήνου. Οι τράπεζες επικεντρώθηκαν στο πώς θα εξασφαλίσουν περισσότερες προμήθειες ή στο πώς να παρακάμψουν τους λογιστικούς και χρηματοπιστωτικούς κανόνες. Ο ποιοτικός έλεγχος ήταν ελάχιστος και τα προβλήματα που θα μπορούσαν να προκύψουν από τα υψηλά ποσοστά αθέτησης πληρωμών υποτιμήθηκαν (European Commission, 2009).

Αποτέλεσμα όλων των παραπάνω προβλημάτων της ασύμμετρης πληροφόρησης ήταν η δημιουργία του τομέα χορήγησης δανείων σε άτομα μειωμένης πιστοληπτικής ικανότητας (subprimes και Alt-A market). Τα subprimes ήταν δάνεια, που είχαν χορηγηθεί σε άτομα αμφιβόλου πιστοληπτικής ικανότητας, τα οποία είτε ήταν εποχιακά άνεργοι είτε δεν είχαν αποπληρώσει τα δάνεια που είχαν λάβει στο παρελθόν για άλλους σκοπούς. Ενδεικτικό της προχειρότητας από μέρους των ιδρυμάτων με την οποία χορηγούσαν δάνεια σε αφερέγγυους πελάτες ήταν το γεγονός ότι τα subprimes δάνεια το 2002 (αρκετά πριν την κρίση) αποτελούσαν μόνο το 9% του συνόλου των ενυπόθηκων δανείων της αγοράς των ΗΠΑ, ενώ το ποσοστό τους το 2005 αποτελούσε το 25% των συνολικών ενυπόθηκων δανείων. Τα Alt-A δάνεια ή «δάνεια του ψεύτη» όπως είναι αλλιώς γνωστά, χορηγούνταν σε δανειολήπτες σαφώς καλύτερης πιστοληπτικής ικανότητας από αυτή των δανειοληπτών των subprimes δανείων, αλλά όχι με ικανοποιητική πιστοληπτική ικανότητα που να μην εμπνέει κινδύνους για τα ίδια τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα. Επίσης, μια άλλη κατηγορία δανειοληπτών που λάμβανε τα «Alt-A» ήταν άτομα που παρουσίαζαν ελλιπή ή ψευδή στοιχεία σε σχέση με την πιστοληπτική τους ικανότητα, για αυτό και τα συγκεκριμένα δάνεια αποκαλούνται και σαν «δάνεια του ψεύτη». Λίγο πριν ξεσπάσει η κρίση τα subprimes και τα Alt-A δάνεια αποτελούσαν πάνω από το 40% του συνόλου των ενυπόθηκων δανείων στην αγορά των ΗΠΑ. Το μεγάλο ύψος των δανείων που είχε χορηγηθεί, τα υψηλά επιτόκια και το υψηλό κόστος προμηθειών που πλήρωναν οι δανειολήπτες, οι οποίοι είχαν λάβει δάνεια υψηλού ρίσκου, είχε ως αποτέλεσμα οι τράπεζες να εμφανίζουν μεγάλα βραχυπρόθεσμα κέρδη και να μοιράζουν μεγάλα μερίσματα. Αυτό με τη σειρά του, οδήγησε σε αύξηση της ζήτησης για τις μετοχές των τραπεζών και κατά συνέπεια, οι τιμές αυτών των μετοχών

αυξανόντουσαν και τέλος αυξανόντουσαν και οι αμοιβές των τραπεζικών στελεχών.

Έτσι, τα κίνητρα για να ακολουθηθούν στρατηγικές, οι οποίες θα αύξαναν τις πιθανότητες να έχουμε προβλήματα ασύμμετρης πληροφόρησης από την μεριά της διοικήσεως των τραπεζών πολλαπλασιαζότανε. Όταν αρχίσανε οι τιμές των ακινήτων να πέφτουν και οι ενδείξεις για σκάσιμο της φούσκας να αυξάνονται, τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα λόγω των παραπάνω κινδύνων άρχισαν να παρουσιάζουν ζημιές και έτσι άρχισαν να παρουσιάζονται φαινόμενα κατάρρευσης τους, τα οποία πήραν την μορφή χιονοστιβάδας και έπληξαν την παγκόσμια οικονομία. Μια άλλη αιτία της διεθνούς χρηματοπιστωτικής κρίσης είναι η χρηματοοικονομική καινοτομία (financial innovation) των τελευταίων δεκαετιών που εμφανίστηκε κυρίως στις χρηματαγορές της Αμερικής. Το φαινόμενο αυτό είχε σαν συνέπεια την δημιουργία νέων και πολύπλοκων χρηματοοικονομικών προϊόντων, που τα χαρακτηριστικά τους ήταν δύσκολο να κατανοηθούν από το απλό επενδυτικό κοινό (European Commission, 2009).

Επομένως, τα νέα καινοτόμα υψηλού ρίσκου προϊόντα γρήγορα κατέκλυσαν την παγκόσμια χρηματοπιστωτική αγορά και ιδιαίτερα την αγορά των ΗΠΑ.

Ενδεικτικά αναφέρονται τα παρακάτω προϊόντα ώστε να μπορέσουμε να αντιληφθούμε το είδος των χαρακτηριστικών τους αλλά και τον ενσωματωμένο κίνδυνο που τα χαρακτηρίζει. Αξιόλογη είναι η περιγραφή των παρακάτω καινοτόμων χρηματοοικονομικών προϊόντων (De Haan et al., 2012):

1) Τα ενυπόθηκα δάνεια με κάλυψη 100% του ακινήτου. Στην περίπτωση αυτή οι τράπεζες χορηγούσαν στους υποψήφιους αγοραστές δάνειο ίσο ή και μεγαλύτερο του 100% της αξίας του ακινήτου που επιθυμούσαν. Ο δανειολήπτης, εάν η τιμή του ακινήτου ανέβαινε καρπωνόταν τη διαφορά, αντίθετα, εάν η τιμή του ακινήτου έπεφτε, μπορούσε να εγκαταλείψει το ακίνητο χωρίς να έχει ιδιαίτερες απώλειες, καθώς δεν είχε καταβάλει κάποια προκαταβολή παρά μόνο μερικές δώσεις του δανείου του. Επιπλέον, εάν η τιμή του ακινήτου μειωνόταν τόσο πολύ που να ήταν μικρότερη του ποσού του δανείου που δεν είχε εξοφληθεί, ο δανειολήπτης είχε κάθε

κίνητρο να σταματήσει να πληρώσει το τρέχον δάνειο, αφού μπορούσε να αγοράσει ένα άλλο ακίνητο ίδιας ποιότητας με λιγότερα χρήματα. Έτσι, οι δανειολήπτες εμφάνιζαν μια τάση να θέλουν όλο μεγαλύτερα, καλύτερα και ακριβότερα ακίνητα. Τα τραπεζικά στελέχη από τη μεριά τους επίσης, επιθυμούσαν να δανείσουν όσο το δυνατόν περισσότερα και μεγαλύτερα δάνεια, ώστε να αυξήσουν τα έσοδα από προμήθειες και κατά συνέπεια και τα bonus τους.

2) Τα ενυπόθηκα δάνεια με επιτόκιο «κράχτη» (με προσωρινά χαμηλά επιτόκια που εκτινάσσονταν μετά από μερικά χρόνια) και τα δάνεια με ολική εξόφληση κεφαλαίου και τόκων στη λήξη. Αυτά τα είδη δανείων βασίζονταν στην αναχρηματοδότηση τους. Όταν οι δανειολήπτες εξέφραζαν ανησυχίες για το αν θα ήταν σε θέση να αποπληρώσουν τα δάνειά τους όταν μετά τα πρώτα χρόνια θα ανέβουν τα επιτόκια, η απάντηση των τραπεζών ήταν ότι οι τιμές των ακινήτων έως τότε θα έχουν αυξηθεί περισσότερο και επομένως οι δανειολήπτες θα μπορούν να εξασφαλίσουν νέο, ακόμα μεγαλύτερο δάνειο και έτσι θα μπορούσαν να αναχρηματοδοτήσουν την επένδυσή τους. Και σε αυτήν την περίπτωση, οι τράπεζες εξασφάλιζαν μεγάλα έσοδα από προμήθειες. Όμως, όλος αυτός ο φαύλος κύκλος δανεισμού εκ μέρους των τραπεζών με υψηλό ρίσκο οδήγησε στην πυροδότηση της έκρηξης της φούσκας των ακινήτων με τις γνωστές σε εμάς συνέπειες.

3) Τα δάνεια που επέτρεπαν τον δανειολήπτη να επιλέγει τι πόσο του δανείου του θα πληρώσει. Στην περίπτωση αυτή ο δανειολήπτης δεν ήταν καν υποχρεωμένος να εξοφλεί το πλήρες ποσό των τόκων, που όφειλε κάθε μήνα. Κάποια από αυτά τα δάνεια είχαν και αρνητικό χρεολύσιο με αποτέλεσμα, στο τέλος του έτους, ο δανειολήπτης να χρωστά περισσότερα από ότι στην αρχή του. Και σε αυτήν την περίπτωση οι τράπεζες ενθάρρυναν τον δανειολήπτη να πάρει το δάνειο βασιζόμενοι στην υπόθεση ότι στο τέλος του έτους η αξία του ακινήτου θα έχει αυξηθεί περισσότερο από το επιπρόσθετο ποσό της οφειλής (εξαιτίας του αρνητικού χρεολυσίου), με αποτέλεσμα ο δανειολήπτης να βγει πάλι κερδισμένος. Με την πτώση, όμως, των τιμών των ακινήτων τα δεδομένα αυτά αντιστράφηκαν και άρχισαν να φαίνονται τα πρώτα σημάδια της χρηματοπιστωτικής κρίσης, η οποία επηρέασε την ρευστότητα των

χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων, την κατανάλωση και εν τέλει την συνολική οικονομική δραστηριότητα.

4) Τέλος, τα γνωστά δάνεια του «ψεύτη». Σε αυτά τα δάνεια τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα που τα χορηγούσαν δεν ζητούσαν από τους δανειολήπτες αποδείξεις για το ύψος των εισοδημάτων τους και συνεπώς την ικανότητά τους να αποπληρώσουν τα δάνειά τους (πιστοληπτική αξιολόγηση). Σε αρκετές περιπτώσεις μάλιστα, οι δανειολήπτες παροτρύνονταν να δηλώσουν ότι έχουν μεγαλύτερα εισοδήματα από ότι στην πραγματικότητα είχαν, ώστε να μπορούν να πάρουν μεγαλύτερα δάνεια. Και πάλι η λογική ήταν πως όσο μεγαλύτερο ήταν το σπίτι, τόσο μεγαλύτερο το δάνειο και τόσο μεγαλύτερες οι προμήθειες για την τράπεζα και συνεπώς και μεγαλύτερα bonus για τα τραπεζικά στελέχη της. Εδώ σε αυτό το σημείο αξίζει να τονιστεί και η αυξημένη πιθανότητα για δυσμενείς επιλογές (adverse selection) εκ μέρους των διοικήσεων των τραπεζών, γεγονός που σχολιάστηκε αναλυτικά παραπάνω.

Η αλόγιστη χρήση των νέα αυτών χρηματοπιστωτικών προϊόντων οδήγησε στην γνωστή χρηματοπιστωτική κρίση που έπληξε πρωτίστως την Αμερική και στην συνέχεια μετατράπηκε σε κρίση χρέους της Ευρωζώνης. Και αυτό γιατί οι επανοητές και οι αγοραστές αυτών των προϊόντων βασίζονταν στην υπόθεση ότι η αναχρηματοδότηση των δανείων θα ήταν εύκολη επειδή οι τιμές των ακινήτων θα συνέχιζαν να αυξάνονται με τους ίδιους ρυθμούς. Αυτή η κατάσταση αποδείχθηκε πως ήταν λάθος και αδύνατο να διατηρηθεί σε βάθος χρόνου καθώς, οι αυξήσεις των τιμών των ακινήτων ήταν κατά πολύ μεγαλύτερες από τις αυξήσεις των βασικών μακροοικονομικών μεγεθών. Ενδεικτικό του γεγονότος είναι το ότι το χρονικό διάστημα 1999-2005, το πραγματικό μέσο εισόδημα στις ΗΠΑ παρέμεινε σχεδόν αμετάβλητο ενώ αντίθετα οι τιμές των ακινήτων είχαν αυξηθεί κατά 62% (Cabral, 2010).

Ένα άλλο σπουδαίο μειονέκτημα των καινοτόμων αυτών προϊόντων που συντέλεσαν στην γένεση και το ξέσπασμα της κρίσης ήταν το γεγονός ότι βασίζονταν στην υπόθεση ότι οι τράπεζες θα ήταν διατεθειμένες να αναχρηματοδοτήσουν συνεχώς τα ενυπόθηκα αυτά δάνεια. Αυτή η εξέλιξη δεν θα έπρεπε να θεωρείται δεδομένη, καθώς σε περίπτωση που άλλαζαν οι

συνθήκες (όπως π.χ. αν αυξάνονταν τα επιτόκια ή αν αυξανόταν η ανεργία), θα άλλαζαν και οι πιστωτικές συνθήκες και συνεπώς και η συμπεριφορά των τραπεζών. Μια αύξηση επιτοκίων ή ανεργίας θα είχε ως αποτέλεσμα πολλά άτομα να μην μπορούν να αποπληρώσουν τις δόσεις των δανείων τους και να υποχρεωθούν να πουλήσουν τα σπίτια τους, ώστε να μετριάσουν τις νέες δυσμενείς συνθήκες της αγοράς. Αν αυτό συνέβαινε σε μεγάλη κλίμακα, τότε οι τιμές των ακινήτων θα έπεφταν σημαντικά και κάποιος, ακόμα και αν πουλούσε το σπίτι του, δεν θα ήταν σε θέση να εξοφλήσει ολόκληρο το ποσό του δανείου με αποτέλεσμα να έχουμε αθέτηση πληρωμών. Πράγματι, η αλληλουχία των γεγονότων από τη δημιουργία προς το ξέσπασμα της κρίσης είναι ένας αδιάψευστος μάρτυρας των όσων μόλις αναφέραμε (Feldstein, 2010).

Μια άλλη σπουδαία αιτία της δημιουργίας της κρίσης είναι η διαδικασία της τιτλοποίησης των δανείων ή των απαιτήσεων. Μέσω της διαδικασίας της τιτλοποίησης, μια ομάδα ομοειδών απαιτήσεων, όπως ενυπόθηκα δάνεια για αγορά κατοικίας ή δάνεια για αγορά αυτοκινήτων, εκχωρούνται σε έναν άλλο οργανισμό, που ονομάζεται οικονομική οντότητα ή εταιρεία ειδικού σκοπού, ο οποίος εκδίδει τίτλους, χρησιμοποιώντας ως εξασφάλιση τις εκχωρηθείσες απαιτήσεις. Η διάθεση των τίτλων αυτών γίνεται σε ιδιώτες ή άλλα νομικά πρόσωπα. Η διαδικασία της τιτλοποίησης περιλαμβάνει τα εξής βήματα για την επιτυχή ολοκλήρωση της (Krugman, 2012):

- 1) Σχεδιασμός και προετοιμασία της διαδικασίας.
- 2) Επιλογή των απαιτήσεων προς πώληση εκ μέρους της τράπεζας.
- 3) Σύναψη των συμβάσεων μεταξύ των μερών και της ακολουθούμενης διαδικασίας.
- 4) Διάθεση των τίτλων στο επενδυτικό κοινό.
- 5) Τέλος, είσπραξη των απαιτήσεων και αποπληρωμή των τίτλων.

Με την διαδικασία της τιτλοποίησης, οι τράπεζες κυρίως στις ΗΠΑ δημιουργούσαν πακέτα, τα οποία περιλάμβαναν έναν αριθμό ενυπόθηκων δανείων και, μέσω των εταιριών ειδικού σκοπού, τα μεταβίβαζαν σε επενδυτές σε όλο τον κόσμο. Οι τράπεζες ήταν πεπεισμένες ότι η τιτλοποίηση τους έδινε

ένα μεγάλο πλεονέκτημα, αφού είχαν την δυνατότητα να διαφοροποιήσουν και να καταμερίσουν τον κίνδυνο. Τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα είχαν τη δυνατότητα ακόμα και να συνδυάσουν διάφορα πακέτα και θεωρούσαν ότι, εάν ένα πακέτο συμπεριελάμβανε ενυπόθηκα δάνεια από διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές, θα μπορούσαν να περιορίσουν σημαντικά τους κινδύνους. Αυτό, διότι εκτιμούσαν πως οι πιθανότητες να εμφανιστούν προβλήματα αδυναμίας αποπληρωμής των δανείων, ταυτόχρονα και σε όλες τις περιοχές, ήταν μηδενικές. Αποδείχθηκε, όμως, ότι υπήρχαν μακροοικονομικοί παράγοντες, όπως είναι μια αύξηση των βασικών επιτοκίων από την κεντρική τράπεζα, που θα μπορούσαν να επηρεάσουν την αγορά ακινήτων στο σύνολό της και να δημιουργήσουν τις κατάλληλες συνθήκες για το σχηματισμό φούσκας (Krugman, 2012).

Επιπλέον, η τιτλοποίηση δημιουργούσε και άλλα προβλήματα, όπως η ασύμμετρη πληροφόρηση, την συνεισφορά της οποίας στην γένεση της κρίσης αναφέραμε παραπάνω, και η αδυναμία σχηματισμού προσωπικής άποψης από τους τελικούς επενδυτές. Ο αγοραστής του τίτλου γνώριζε λιγότερα από όσα γνώριζε η τράπεζα ή η εταιρία που χορηγούσε το ενυπόθηκο δάνειο. Επειδή, όμως, ο φορέας του ενυπόθηκου δανεισμού δεν επωμιζόταν κάποια ζημία από μια πιθανή αθέτηση πληρωμών εκ μέρους των δανειοληπτών, εκτός της απώλειας της καλής του φήμης μακροχρόνια, είχε κάθε κίνητρο να παρουσιάζει αυτά τα πακέτα ως επενδύσεις χαμηλού κινδύνου. Όλο αυτό το περίπλοκο σκηνικό σε συνδυασμό με όλες τις άλλες γενεσιουργές αιτίες της κρίσης επιτάχυνε την εμφάνιση της γνωστής σε όλους μας κρίσης (Kollintzas et al., 2012)

Μια άλλη, επίσης, αιτία που συντέλεσε και αυτή στην εμφάνιση και δημιουργία της χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2007-2009 είναι η θέσπιση και η χρήση των συμβάσεων ανταλλαγής κινδύνου αθέτησης (Credit Default Swaps ή CDS). Τα CDS είναι συμβόλαια ασφάλισης, τα οποία ουσιαστικά εγγυώνται στον πιστωτή ότι θα πληρωθεί ακόμη και στην περίπτωση που ο οφειλέτης αδυνατεί να πληρώσει το χρέος του. Χρησιμοποιούνται κυρίως μεταξύ χρηματοπιστωτικών οργανισμών και δίνουν την δυνατότητα στους επενδυτές να περιορίσουν τους κινδύνους, που προέρχονται κυρίως από τα ομόλογα. Τα τελευταία, όμως, χρόνια έχασαν την θεσμική τους λειτουργία, που

είχαν ως προϊόντα προστασίας από πιθανή αθέτηση πληρωμών, και μετατράπηκαν σε αντικείμενο κερδοσκοπίας. Πολλές τράπεζες και άλλοι οργανισμοί, κυρίως στις ΗΠΑ, πουλούσαν τους παραπάνω τίτλους μόνο και μόνο για το λόγο ότι οι υποψήφιοι επενδυτές τα αγόραζαν, ξέροντας ότι έχουν την δυνατότητα να εξασφαλίσουν την θέση τους έναντι μιας πιθανής πτώχευσης. Μάλιστα, υπήρχε η δυνατότητα κάποιος να αγοράσει CDS ακόμη και αν δεν είχε στην κατοχή του τα συγκεκριμένα ομόλογα, δίνοντας έτσι την ευκαιρία στους κερδοσκόπους να εξασφαλιστούν έναντι μιας πιθανότητας πτώχευσης για ομόλογα που δεν κατείχαν. Όπως είναι αναμενόμενο, αυτή η κατηγορία των κερδοσκόπων είχε κάθε λόγο να συμβάλλει και να πιέσει καταστάσεις προς την κατεύθυνση της δημιουργίας στάσης πληρωμών εκ μέρους των δανειοληπτών. Το γεγονός αυτό αύξησε κατακόρυφα τα κεφάλαια των κερδοσκόπων αφού στην περίπτωση ενεργοποίησης των CDS αυτοί θα αποκόμιζαν τα κέρδη από τα συμβόλαια εξασφάλισης που είχαν συνάψει ενώ ταυτόχρονα δεν θα είχαν καμιά απώλεια από την πτώχευση την στιγμή μάλιστα που δεν κατείχαν τους συγκεκριμένους τίτλους. Η κατάρρευση μόνο της Lehman Brothers οδήγησε στην συνολική καταβολή περίπου 400 δις δολαρίων στους κατόχους των CDS αυτής. Έτσι με το ξέσπασμα της κρίσης, τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα εμφάνισαν μεγάλες απώλειες, με συνέπεια αυτή η κρίση να επηρεάσει και την πραγματική οικονομία. Έτσι, διαπιστώνουμε ότι η χρήση αυτών των ασφαλιστρών ήταν μια από τις αιτίες που λειτούργησαν συνδυαστικά, ώστε να εμφανιστεί η κρίση (Kollintzas et al., 2012)

Σημαντικό ρόλο στην δημιουργία της μεγάλης χρηματοπιστωτικής κρίσης διαδραμάτισαν η έλλειψη διαφάνειας και η ακαταλληλότητα των μοντέλων μέτρησης του κινδύνου που εφαρμοζόταν πριν την κρίση από τους μεγάλους οίκους αξιολόγησης της πιστοληπτικής ικανότητας. Όπως περιγράψαμε και παραπάνω, κατά τη διαδικασία της τιτλοποίησης τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα δημιουργούσαν τα δάνεια τα οποία πακετοποιούνταν από τις επενδυτικές τράπεζες, οι οποίες στην συνέχεια τα μετέτρεπαν σε νέους τίτλους. Αυτές στην συνέχεια κρατούσαν ένα μέρος αυτών των τίτλων σε εκτός ισολογισμού εταιρίες ειδικού σκοπού, ενώ τα υπόλοιπα τα μεταβίβαζαν σε άλλους θεσμικούς κυρίως επενδυτές (π.χ. ασφαλιστικά ταμεία). Εδώ είναι το σημείο που διαφαίνεται ο ρόλος των οίκων αξιολόγησης στην

δημιουργία της κρίσης. Προκειμένου οι υποψήφιοι αγοραστές να αγοράσουν τους τίτλους θα έπρεπε πρώτα να διασφαλίσουν ότι οι τίτλοι που αγοράζουν δεν ενέχουν κίνδυνο και οι οίκοι αξιολόγησης ήταν αυτοί που βαθμολογούσαν το επίπεδο κινδύνου των τίτλων αυτών. Είχαν μάλιστα φθάσει σε αρκετές περιπτώσεις στο σημείο να αξιολογούν με AAA πολλούς από τους τίτλους που μεταγενέστερα της κρίσης παρουσίασαν πρόβλημα και υποβαθμίστηκαν στην κατηγορία των junk επενδύσεων (Lane, 2012)

Οι λόγοι που οδήγησαν στην αποτυχία των οίκων αξιολόγησης ως προς το ρόλο που είχαν κληθεί να διαδραματίσουν στην σύγχρονη παγκόσμια οικονομία είναι πολλοί. Οι οίκοι αξιολόγησης λόγω συμφερόντων ήταν μεροληπτικοί λόγω του γεγονότος ότι οι εκδότες των τίτλων ήταν εκείνοι, οι οποίοι έφταναν σε σημείο να πληρώνουν για την αξιολόγηση των τίτλων αυτών. Από την άλλη, οι τράπεζες επιθυμούσαν τα προϊόντα τους να έχουν όσο το δυνατόν καλύτερη αξιολόγηση και όπως ήταν φυσικό επέλεξαν να συνεργαστούν με εκείνους τους οίκους που θα τους έδιναν την καλύτερη αξιολόγηση. Έτσι φθάσαμε στο σημείο στην περίοδο προ κρίσης οι οίκοι αξιολόγησης να βαθμολογούν με άριστα ακόμα και εκείνους τους τίτλους που δεν το άξιζαν, προκειμένου να μην χάσουν τις τράπεζες που είχαν ως πελάτες. Ακόμη, οι αξιολογήσεις βασίζονταν σε εξειδικευμένα μοντέλα ηλεκτρονικών υπολογιστών που είχαν αναπτυχθεί με την βοήθεια της χρηματοοικονομικής μηχανικής και των νευρωνικών δικτύων. Αυτά τα μοντέλα χρησιμοποιώντας δεδομένα παρελθόντων ετών προσπαθούσαν να κάνουν τις καλύτερες δυνατές προβλέψεις. Όμως, λόγω της χρηματοοικονομικής καινοτομίας, που αναφέραμε και πιο πάνω, είχαν δημιουργηθεί ειδικά τα τελευταία χρόνια πολλά νέα προϊόντα για τα οποία υπήρχαν ελάχιστα ιστορικά δεδομένα, με αποτέλεσμα να μειώνεται η ικανότητα των μοντέλων μέτρησης κινδύνου να κάνουν σωστές προβλέψεις. Πέραν αυτών, οι βαθμολογίες των οίκων αξιολόγησης είχαν υπερτιμηθεί από τις αγορές αφού υπήρχε μια υπερβολική εμπιστοσύνη και εξάρτηση από τις αξιολογήσεις τους. Όλα τα παραπάνω σε συνδυασμό και με τις άλλες αιτίες, που αναφέραμε παραπάνω, συντέλεσαν στην διόγκωση της φούσκας των ακινήτων στην αγορά των ΗΠΑ, η οποία διερράγη με την έναρξη της πτώσης των τιμών των ακινήτων στην αγορά αυτή το 2007 (Κουφάρης, 2010; Savas, 2012).

Τέλος, ένας άλλος σημαντικός παράγοντας δημιουργίας της κρίσης ήταν η υψηλή μόχλευση των νοικοκυριών και κυρίως των επενδυτικών τραπεζών. Με τον όρο μόχλευση εννοούμε τον υψηλό δανεισμό ενός χρηματοπιστωτικού ιδρύματος ή μιας οικονομικής οντότητας σε σχέση με το αντίστοιχο ενεργητικό του. Η υψηλή μόχλευση προερχόμενη κυρίως από βραχυπρόθεσμο δανεισμό υπήρξε η αιτία της γρήγορης μετάδοσης της κρίσης από την αγορά των subprime δανείων στις αγορές πολλών άλλων περιουσιακών στοιχείων. Έτσι με την έναρξη της πτώσης των τιμών των περιουσιακών στοιχείων, οι αγορές αντιλήφθηκαν την κεφαλαιακή απώλεια τους. Οι αγορές για το λόγο αυτό δυσχέραναν ή αρνήθηκαν και τελείως την ανανέωση της βραχυπρόθεσμης χρηματοδότησης τους, αναγκάζοντας κατά αυτόν τον τρόπο τους επενδυτικές τράπεζες να προχωρήσουν σε περαιτέρω πωλήσεις περιουσιακών στοιχείων, οι οποίες με τη σειρά τους έφταναν σε σημείο να μειώνουν τις τιμές των περιουσιακών στοιχείων ακόμη περισσότερο (Savas, 2012).

Η έλλειψη των απαιτούμενων επαρκών κεφαλαίων οδήγησε με την σειρά της σε απομόχλευση των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων. Και αυτό λόγω της προσπάθειάς τους να κρατήσουν τον λόγο ιδίων κεφαλαίων προς ενεργητικό σταθερό, όπως απαιτούνταν από τις εποπτικές αρχές, προχώρησαν στην μείωση του παρονομαστή μιας και δεν είχαν την δυνατότητα να αυξήσουν τον αριθμητή. Έτσι οι τράπεζες αναγκάζονται να περιορίσουν το μέγεθος του ενεργητικού, περιορίζοντας την παροχή νέων δανείων και πουλώντας στοιχεία του ενεργητικού τους, όπως για παράδειγμα ομόλογα ή μετοχές. Η πώληση στοιχείων του ενεργητικού των επενδυτικών τραπεζών επέκτεινε την κρίση και ο περιορισμός του νέου δανεισμού μετέφερε την κρίση στην πραγματική οικονομία με τις γνωστές σε εμάς αρνητικές επιπτώσεις (Κουφάρης, 2010; Tsoulfidis, 2010).

Αξίζει να παρατηρηθεί ότι όλες οι προαναφερθέντες αιτίες της κρίσης έχουν να κάνουν κυρίως με την συμπεριφορά και τα κακώς κείμενα των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων. Η μη ορθολογική συμπεριφορά των οικονομούντων ατόμων συνέβαλε και αυτήν με το μερίδιο της στην γέννηση της οικονομικής κρίσης. Επηρεασμένοι από την ευκολία με την οποία τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα χορηγούσαν δάνεια, πολλοί επενδυτές πήραν δάνεια για τα οποία ήξεραν ότι δεν μπορούν να τα αποπληρώσουν. Ακόμη,

αρκετοί ήταν εκείνοι που επένδυσαν τα χρήματά τους σε τίτλους που είχαν ως κάλυψη ακίνητα, τα οποία βρισκότουσαν σε 49 αγορές για τις οποίες είχαν λίγο έως καθόλου ενημέρωση για το τι συνέβαινε εκεί. Με το ξέσπασμα της κρίσης αυτοί οι επενδυτές, ακολουθώντας μη ορθολογική συμπεριφορά και επενδύοντας σε προϊόντα που δεν κατανοούσαν τα χαρακτηριστικά τους, βρέθηκαν εκτεθειμένοι σε μεγάλες περιουσιακές απώλειες οι οποίες δυσκόλεψαν κατά πολύ την ίδια τους την ζωή (Tsoulfidis, 2010).

Πριν αναφερθούμε στα αίτια της κρίσης χρέους πρέπει να αναφέρουμε ότι η Ελληνική οικονομία επηρεάστηκε από όλους τους παραπάνω παράγοντες που οδήγησαν στην διεθνή χρηματοπιστωτική κρίση, αλλά και την κρίση χρέους στην Ευρωζώνη. Και αυτό γιατί η Ελληνική οικονομία είναι σε μεγάλο βαθμό διεθνοποιημένη και αποτελεί ισότιμο μέλος της ΕΕ εδώ και τρεις σχεδόν δεκαετίες. Στην συνέχεια, θα παρουσιάσουμε πρώτα τις μακροοικονομικές συνθήκες της Ελλάδος από την μεταπολίτευση και μετά, ώστε να έχουμε μια πλήρη εικόνα για την κατάσταση της οικονομίας πριν την κρίση (Κουφάρης, 2010; Nelson et al., 2011).

Μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο η μακροοικονομική πορεία της οικονομίας για αρκετά χρόνια ήταν από τις πιο επιτυχημένες της Ευρώπης αλλά και ολόκληρου του κόσμου. Η οικονομία της Ελλάδος επηρεάστηκε από την πρώτη πετρελαϊκή κρίση της δεκαετίας του '70 αλλά ανέκαμψε σχετικά γρήγορα. Το 1974 έπειτα από μια επταετή περίοδο διακυβέρνησης από την χούντα η δημοκρατία αποκαθίσταται και το 1975 η χώρα κάνει αίτηση για να την εισοδο της στην ΕΕ. Ωστόσο, η δεύτερη πετρελαϊκή κρίση, η είσοδος της Ελλάδος στην ΕΕ το 1981 και η εκλογή της σοσιαλιστικής κυβέρνησης τον ίδιο χρόνο οδήγησαν την οικονομία της χώρας σε στασιμότητα και πληθωρισμό¹ και ραγδαία συσσώρευση δημόσιου χρέους. Μετά το 1990 έγιναν κάποιες προσπάθειες για δημοσιονομική πειθαρχία και για ριζικές μεταρρυθμίσεις ώστε να εκσυγχρονιστεί η Ελληνική οικονομία. Έτσι η χώρα κατάφερε να πετύχει τα κριτήρια σύγκλισης του Μάαστριχτ και εξασφάλισε την είσοδό της στο κοινό νόμισμα το 2000. Μετά το 1990, η οικονομική ανάπτυξη ανακτήθηκε βαθμιαία, ο πληθωρισμός συγκρατήθηκε και το δημόσιο χρέος σταθεροποιήθηκε σε σχέση με το ΑΕΠ της χώρας (Πεδιαδιτάκη, 2005; Mavroudeas, 2013).

Η περίοδος 2000-2008, κατά την οποία η Ελλάδα ήταν μέλος των χωρών της ζώνης του ευρώ, αποτέλεσε χρυσή περίοδο για την οικονομία της. Κατά την περίοδο αυτή οι ρυθμοί ανάπτυξης της οικονομίας ήταν εντυπωσιακοί, ο πληθωρισμός αν και ελαφρώς υψηλότερος από τον αντίστοιχο μέσο της Ευρωζώνης μετριάστηκε και η ανεργία μειώθηκε. Ο δείκτης δημόσιο χρέος προς ΑΕΠ σταθεροποιήθηκε και δεν υπήρχαν προβλήματα ρευστότητας στην οικονομία της χώρας. Παρά τις θετικές αυτές επιδόσεις της οικονομίας, τα δημοσιονομικά προβλήματα της χώρας παρέμεναν χωρίς λύση και έτσι φθάσαμε ένα βήμα πριν την χρεοκοπία. Ο δείκτης δημόσιου χρέος προς ΑΕΠ κυμάνθηκε γύρω στο 100% και ήταν αρκετά υψηλότερος από τον αντίστοιχο μέσο της Ευρωζώνης. Οι δημόσιες δαπάνες στο χώρο της ασφάλισης, της υγείας και γενικά στον ευρύτερο δημόσιο τομέα την ίδια περίοδο εκτοξεύτηκαν σε υψηλά επίπεδα σε σύγκριση με τις άλλες χώρες της νομισματικής ένωσης. Από την άλλη, ο φοροεισπρακτικός μηχανισμός δεν μπόρεσε ποτέ να επιτύχει τα αναμενόμενα αποτελέσματα και έτσι τα συνεχώς αυξανόμενα ελλείμματα εκτίναξαν υπερβολικά το επίπεδο δημόσιου χρέους. Για τους λόγους αυτούς, όπως θα δούμε και παρακάτω, μετά το ξέσπασμα της χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2007-2009 η δημοσιονομική κατάσταση της Ελλάδος ήταν η Αχίλλειος πτέρνα της οικονομίας της (Matsaganis, 2010).

Το δημόσιο χρέος εκτοξεύτηκε από το 20% του ΑΕΠ στις αρχές της δεκαετίας του 80 σχεδόν στο 100% του ΑΕΠ στις αρχές της δεκαετίας του 90. Μετά το 2000 το χρέος σκαρφάλωσε πάνω από το 100% του ΑΕΠ και παρουσίασε ελαφριά κάμψη έως το 2007. Ο κύριος λόγος της αύξησης του χρέους ήταν τα υψηλά κυβερνητικά ελλείμματα (primary government deficits) και η επιβράδυνση της Ελληνικής οικονομίας αφού έτσι επηρεάστηκε ο παρονομαστής του λόγου του χρέους προς το ΑΕΠ. Οι ισχυρές αναταράξεις στο παγκόσμιο οικονομικό γίγνεσθαι που ξεκίνησαν το 2007 στις ΗΠΑ και μεταδόθηκαν σε όλο τον κόσμο, δεν θα μπορούσαν να μην επηρεάσουν και την ελληνική οικονομία, ιδίως μετά το Σεπτέμβριο του 2008 όταν η κρίση επιδεινώθηκε δραματικά. Ωστόσο, οι βασικότερες αιτίες της κρίσης χρέους του ελληνικού δημοσίου ήταν οι χρόνιες παθογένειες της χώρας τόσο σε οικονομικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο. Έτσι η κυριότερη αιτία της δημιουργίας κρίσης χρέους στην Ελλάδα ήταν το δυσμενές οικονομικό περιβάλλον στο εξωτερικό.

Η μείωση της οικονομικής δραστηριότητας και του όγκου εμπορίου παγκοσμίως έπληξε τις ελληνικές εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών με αποτέλεσμα να επηρεαστεί αρνητικά η δημοσιονομική κατάσταση της Ελληνικής οικονομίας και να υποβαθμιστεί εν τέλει η πιστοληπτική της ικανότητα. Η υστέρηση της δημοσιονομικής πολιτικής έναντι των στόχων του συμφώνου σταθερότητας και ανάπτυξης ήταν, επίσης, ένας λόγος της δημιουργίας κρίσης χρέους στην Ελλάδα. Όσον αφορά τη δημοσιονομική πολιτική και μετά το 2003 το δημόσιο έλλειμμα συνέχισε να υπερβαίνει κατά πολύ το όριο του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης του 3% του ΑΕΠ και το συνολικό χρέος του ελληνικού δημοσίου παρέμεινε κοντά στο 100% του ΑΕΠ κατά πολύ μακριά από το στόχο του 60% που απαιτούσε το σύμφωνο (Kollintzas et al., 2012)

3.1.3 Επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης

Οι συνέπειες για τον υπόλοιπο κόσμο ενισχύθηκαν από τις ανισορροπίες που είχαν δημιουργηθεί σε πολλές χώρες κατά τη διάρκεια της μακράς περιόδου της ισχυρής ανάπτυξης. Οι ανισορροπίες αυτές θα μπορούσαν μόνο να αυξηθούν εφόσον οι επενδυτές ήταν πρόθυμοι να αναλάβουν μεγαλύτερο κίνδυνο. Η ανάπτυξη στις ΗΠΑ μείωσε την προθυμία της ανάληψης κινδύνων από την πλευρά των επενδυτών σε παγκόσμιο επίπεδο, κάτι που οδήγησε σε μεγάλες αλλαγές στη συμπεριφορά των επενδυτών. Η εξάλειψη αυτών των ανισορροπιών, οι οποίες βρίσκονται σε εξέλιξη, έχει οδηγήσει σε υφέσεις σε πολλές περιπτώσεις όπως στα κράτη της Βαλτικής και της Ισλανδίας (Kouretas and Vlamis, 2011:394).

Οι επιπτώσεις σε ορισμένες χώρες της Ευρώπης ήταν τόσο σοβαρές όσο στις ΗΠΑ, λόγω των στενών δεσμών του χρηματοπιστωτικού τους τομέα, λόγω των ισχυρών εμπορικών σχέσεων και σε ορισμένες περιπτώσεις, των μακροοικονομικών ανισορροπιών. Οι αρνητικές επιπτώσεις της κρίσης ήταν αισθητές σε οικονομίες της Ασίας-Ειρηνικού με εξαγωγικό προσανατολισμό μέσω των τρεχουσών και κεφαλαιακών λογαριασμών του ισοζυγίου πληρωμών. Η ζήτηση εξαγωγών από διάφορα κράτη μειώθηκε αισθητά όπως και ο όγκος των ιαπωνικών εξαγωγών. Στις αναδυόμενες και τις

αναπτυσσόμενες χώρες, των οποίων η ανάπτυξη εξαρτάται εξαιρετικά από τις ξένες επενδύσεις και τη χρηματοδότηση, οι επενδυτές απέσυραν μαζικά περιουσιακά τους στοιχεία, τα οποία είχαν αρνητικό αντίκτυπο στην παραγωγή, στην ανάπτυξη των επιχειρήσεων και στις τιμές της αγοράς (Akram, et. al., 2011). Η βαθιά οικονομική ύφεση είχε φυσικά μεγάλες κοινωνικές συνέπειες. Η σημαντικότερη επίπτωση ήταν μια αύξηση της ανεργίας. Η μείωση της ζήτησης ανάγκασε τις εταιρίες να απολύσουν εκατομμύρια εργαζομένων και η ανεργία αυξήθηκε σε πολλές χώρες (Koutsoukis & Roukanas, 2011).

Η χρηματοπιστωτική και οικονομική κρίση είχε σημαντικές επιπτώσεις στα δημόσια οικονομικά. Η δημοσιονομική θέση ήταν πολύ τεταμένη σε πολλές χώρες. Αυτό ήταν αποτέλεσμα της πρωτοφανούς ύφεσης στην πραγματική οικονομία και σε μικρότερο βαθμό, κατά διακριτική ευχέρεια στα μέτρα δημοσιονομικής πολιτικής και της χορήγησης δημόσιων κεφαλαίων σε χρηματοπιστωτικές εταιρείες. Το ΔΝΤ εκτιμά ότι τα μέτρα διακριτικής ευχέρειας το 2009 στις χώρες G20 ανήλθε σε 2% του ΑΕΠ και η οικονομική στήριξη του χρηματοπιστωτικού τομέα σε 2,2%. Όμως, τα μεγάλα δημόσια ελλείμματα φαίνεται να αντανakλούν την αδύναμη δημοσιονομική θέση σε ορισμένες χώρες πριν από την έναρξη της κρίσης (Akram, et. al., 2011).

Ο συνδυασμός των μεγάλων ελλειμμάτων στα έσοδα και οι υψηλότερες δαπάνες έχουν μειώσει την ικανότητα πολλών κυβερνήσεων να αντιμετωπίσουν την απότομη πτώση της οικονομικής δραστηριότητας με μια επεκτατική δημοσιονομική πολιτική. Παραδοσιακά, η νομισματική πολιτική θα έπρεπε να είναι υπεύθυνη για την πολιτική σταθεροποίηση, αλλά καθώς τα επιτόκια πλησίασαν το μηδέν, τα περιθώρια για περαιτέρω επεκτατική νομισματική πολιτική ήταν περιορισμένα. Λόγω της σοβαρής ύφεσης, υπήρξε διαπιστωμένη ανάγκη για επεκτατική δημοσιονομική πολιτική. Ωστόσο, η έλλειψη δημοσιονομικής βιωσιμότητας κατά τη διάρκεια των ετών της αλματώδους ανάπτυξης που προηγήθηκε της κρίσης άφησε να εννοηθεί ότι πολλές χώρες, ιδιαίτερα οι μικρότερες, θα είναι δύσκολο να πείσουν τους διεθνείς επενδυτές να προβούν σε περαιτέρω αγορές του δημοσίου χρέους (Χριστοδουλάκης, 2012).

Οι κύριες επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης που ξέσπασε αρχικά από το 2008, είναι οι ακόλουθες:

- Δημιουργήθηκε σοβαρό πρόβλημα ρευστότητας στην αγορά καθώς και στην κατανάλωση, λόγω έλλειψης παροχής επαγγελματικών και καταναλωτικών δανείων.

- Η δανειοδότηση από την μεριά των τραπεζών έγινε δυσκολότερη.

- Παρατηρήθηκε μείωση της επενδυτικής δραστηριότητας βραχυπρόθεσμα και αύξηση των επιτοκίων.

- Η μείωση της παραγωγής είχε σαν αποτέλεσμα την εξασθένηση της κατανάλωσης άρα και τη μείωση του ποσοστού του εθνικού εισοδήματος.

- Το εμπορικό ισοζύγιο μειώθηκε επίσης.

- Αυξήθηκε το κόστος παραγωγής λόγω της αύξησης της τιμής του πετρελαίου.

- Αύξηση του πληθωρισμού.

- Η τιμή των πρώτων υλών αυξήθηκε και είχε σαν επακόλουθο την αύξηση του κόστους και του γενικού επιπέδου του πληθωρισμού.

- Η μείωση της τιμής των ακινήτων οδήγησε και στην παρουσία ευκαιριών για αγορές

Οικονομικές Συνέπειες

Μετά την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης το 2007, η χώρα μας μπήκε σε φάση ύφεσης και μέχρι το 2014 είχε εμφανίσει σημαντική συρρίκνωση της οικονομικής της δραστηριότητας. Συγκεκριμένα, το πραγματικό ΑΕΠ παρουσίασε μείωση μεγαλύτερη του 25% από την αρχή της ύφεσης. Όσον αφορά στο ελληνικό τραπεζικό σύστημα το οποίο λειτούργησε με πρωτόγνωρους ρυθμούς πιστωτικής επέκτασης τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό, βρέθηκε στη δίνη της κρίσης με ανάληψη υψηλών κινδύνων δεδομένου ότι μεγάλος αριθμός, συγκεκριμένα ποσοστό 40% των δανείων που είχαν χορηγηθεί κατέστησαν μη- εξυπηρετούμενα δάνεια. Ένα άλλο

επιβαρυντικό στοιχείο για το τραπεζικό σύστημα στην παρούσα κρίση αποτελεί το μεγάλο κομμάτι των ομολόγων του δημοσίου που υπήρχε στο επενδυτικό του χαρτοφυλάκιο ενώ ταυτόχρονα παρατηρήθηκε μεγάλη εκροή καταθέσεων από τις ελληνικές τράπεζες.

Μάλιστα, τον Ιούνιο του 2015, η κυβέρνηση με πράξη νομοθετικού περιεχομένου έθεσε το τραπεζικό σύστημα της χώρας σε αργία (Bank Holiday) για έξι εργάσιμες ημέρες (29-06-2015 έως και 6-7-2015) και κεφαλαιακούς περιορισμούς, με άμεσο περιορισμό του ποσού αναλήψεων στα 60 ευρώ/ημερησίως για τους Έλληνες καταθέτες (Harari, 2015)

Πολιτικές Συνέπειες

Σχετικά με τις πολιτικές επιπτώσεις, η οικονομική κρίση επηρέασε τα εκλογικά ποσοστά των πολιτικών που υποστήριξαν το σχέδιο διάσωσης και τα μέτρα λιτότητας. Κάτι τέτοιο όπως ήταν φυσικό, οδήγησε στην ανάδειξη καινούργιων πολιτικών δυνάμεων. Γενικότερα, οι μεταρρυθμίσεις που αποφασίστηκαν, εφαρμόστηκαν σε ένα ιδιαίτερα δύσκολο κοινωνικό περιβάλλον, με εχθρικό κλίμα και με τη δημόσια διοίκηση να εμφανίζεται απροετοίμαστη.

Σύμφωνα με τον Matsaganis (2013), τα μέτρα που αποφασίστηκαν και οι μεταρρυθμίσεις έπρεπε να υλοποιηθούν παράλληλα με τα μέτρα λιτότητας ώστε να περιοριστεί η ευελιξία της κυβέρνησης αναφορικά με την απορρόφηση των τριβών στη χώρα και έτσι να θιχθούν τα συστήματα προνομίων στο ελληνικό κράτος.

Κοινωνικές Συνέπειες

Η οικονομική ύφεση δεν θα μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστο και τον κοινωνικό ιστό στην Ελλάδα. Η μείωση της παραγωγικότητας οδήγησε σε πτώση του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων της χώρας.

Παρακάτω συνοψίζονται οι κύριες κοινωνικές επιπτώσεις για την Ελλάδα:

- Αύξηση του ποσοστού ανεργίας

- Μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος. Παράλληλα με την αύξηση της ανεργίας μειώθηκε και η αγοραστική δύναμη των εργαζομένων.
- Μεγάλο ποσοστό φτώχειας. Ωστόσο παρά την μείωση των εισοδημάτων, το ποσοστό της φτώχειας δεν αυξήθηκε τόσο πολύ.
- Κοινωνικές παροχές. Η κρίση και έλλειψη χρηματικών πόρων προκάλεσε την ελλιπή υγειονομική περίθαλψη και μάλιστα πολλοί Έλληνες δεν έχουν υγειονομική κάλυψη είτε λόγω ανεργίας, είτε λόγω αδυναμίας τους να τακτοποιήσουν τις ασφαλιστικές τους υποχρεώσεις.
- Ανισότητα. Ειδικά μετά το 2012, εμφανίστηκαν συνθήκες ανισότητας στη χώρα. Όσο η ύφεση προχωρούσε, η συνθήκες φτώχειας και ανισότητας αυξήθηκαν κυρίως εξαιτίας του υψηλού επιπέδου ανεργίας, με την λιτότητα να ανοίγει ακόμα περισσότερο την ψαλίδα ανάμεσα σε φτωχούς και πλούσιους (Matsaganis, 2013).
- Κοινωνικός αποκλεισμός. Η οικονομική κρίση οδηγεί σε επισφαλή εργασία, ανεργία, και τελικά φτώχεια που οδηγούν στον κοινωνικό αποκλεισμό όλο και περισσότερων ομάδων πράγμα που αποτελεί πηγή για διάφορες ψυχικές διαταραχές.

3.2 Φάσεις Οικονομικού Κύκλου

Οι φάσεις που διέπουν την οικονομία είναι δυο. Η φάση της άνθησης και η φάση της ύφεσης. Αυτές παρουσιάζουν μια συστημική κυκλικότητα χωρίς να διαθέτουν τα ίδια χαρακτηριστικά, την ίδια ένταση ή να διαρκούν πάντα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα (Χριστοδουλάκης, 2012).

Διάγραμμα 1: Οικονομικός Κύκλος. Πηγή: http://tsak-giorgis.blogspot.gr/2011/04/blog-post_4238.html

Στο παραπάνω διάγραμμα απεικονίζεται ο οικονομικός κύκλος όπου διαφαίνεται το στάδιο της ανάπτυξης, κατά την οποία μετά από την ύφεση έχουμε αύξηση στη ζήτηση άρα και στην παραγωγή. Είναι η φάση κατά την οποία δημιουργούνται επενδυτικές ευκαιρίες. Το επόμενο είναι το στάδιο της κρίσης, κατά το οποίο παρατηρείται αύξηση στις τιμές, και ενώ η ανεργία είναι σχεδόν ανύπαρκτη, κατά αυτό το στάδιο, όπου ξεκινά ο φόβος και ο πανικός, αυξάνεται η ανεργία μειώνοντας τα εισοδήματα, άρα και τη ζήτηση. Η παραγωγή φτάνει στο κατώτατο σημείο του κύκλου όπου και πάλι ξεκινά η ανάπτυξη και η ευφορία. Μάλιστα το κατώτερο σημείο της καμπύλης χαρακτηρίζεται σαν το μέγιστο επίπεδο επενδυτικής ευκαιρίας, και όπως επισήμανε κάποτε ο πρωθυπουργός της Αγγλίας Ουίστον Τσώρτσιλ «ο απαισιόδοξος βλέπει τη δυσκολία σε κάθε ευκαιρία ενώ ο αισιόδοξος βλέπει την ευκαιρία σε κάθε δυσκολία» (Βενιανιανάκης, 2011).

Όταν μια οικονομική μονάδα βρίσκεται σε περίοδο ύφεσης μειώνεται σημαντικά η παραγωγή ενώ ταυτόχρονα αυξάνεται η ζήτηση. Η αύξηση της ζήτησης στην αγορά οδηγεί στο να αυξηθούν οι επενδύσεις ενώ ταυτόχρονα δημιουργούνται και νέες θέσεις εργασίας. Με την δημιουργία των νέων θέσεων εργασίας μειώνεται η ανεργία και εφόσον οι εργαζόμενοι διαθέτουν μεγαλύτερο εισόδημα συντελούν με την σειρά τους στην περαιτέρω αύξηση της ζήτησης. Με αυτόν τον τρόπο αναπτρώνεται συνεχώς η οικονομική δραστηριότητα. Σημαντικό ρόλο σε περιόδους ύφεσης παίζει και το ίδιο κράτος το οποίο, με παρεμβατικές πολιτικές φροντίζει για την ενδυνάμωση της ζήτησης. Ενδεικτικά αναφέρουμε την αλλαγή της φορολογικής πολιτικής με μείωση των φόρων, ενίσχυση των επενδύσεων με μείωση των επιτοκίων καθώς και αύξηση του αριθμού των δημοσίων έργων δημιουργώντας με αυτόν τον τρόπο νέες θέσεις απασχόλησης (Χριστοδουλάκης, 2012).

Μετά την υφεσιακή περίοδο μιας οικονομίας επέρχεται συνήθως η περίοδος της ανάκαμψης. Κατά αυτήν την περίοδο αυξάνονται οι επενδύσεις οπότε η προσφορά αγαθών εκτοξεύεται στα ύψη αλλά λόγω της αφθονίας αυτής, δεν απορροφάται πλήρως από την αγορά με αποτέλεσμα να ξεκινά προοδευτικά η μείωση της παραγωγής με επακόλουθο της τη μείωση της απασχόλησης και την αύξηση της ανεργίας, τη μείωση των μισθών καθώς και της συνολικής ζήτησης. Εδώ πάλι με κρατική παρέμβαση λαμβάνονται μέτρα όπως είναι η αύξηση φόρων και επιτοκίων, μέτρα τα οποία πολλές φορές οδηγούν σε αντίθετα αποτελέσματα αφού μειώνεται το ενδιαφέρον των επενδυτών για την συγκεκριμένη χώρα λόγω των αυξημένων φόρων. Επιπλέον η μείωση των επενδύσεων επιφέρει μείωση θέσεων εργασίας στην πλειοψηφία των κλάδων, ωθώντας εξαιτίας αυτής της πραγματικότητας το δυναμικό της χώρας στην αναζήτηση εργασίας σε άλλες χώρες (Βενιανιανάκης, 2011).

3.3 Διεθνής Οικονομική Κρίση

3.3.1 Ιστορική αναδρομή των αιτιών κρίσης

Αν ανατρέξουμε την παγκόσμια οικονομική ιστορία, θα διαπιστώσουμε ότι οι οικονομικές κρίσεις είναι ένα φαινόμενο που μαστίζει ανέκαθεν τις οικονομίες των διαφόρων κρατών, ανεξαρτήτως της οικονομικής ευημερίας τους. Παρατηρείται, δηλαδή, μια διάδοχη κατάσταση, η οποία χαρακτηρίζεται από περιόδους ευημερίας, στασιμότητας και κρίσεων (οικονομικός κύκλος). Η χρηματοπιστωτική κρίση του 2007-2009 που ξέσπασε στην Αμερική με την κατάρρευση της αγοράς των στεγαστικών δανείων είναι αναμφίβολα η πιο επώδυνη και η πιο σημαντική οικονομική κρίση μετά την Μεγάλη Ύφεση του 1928-1931, που γνώρισε ποτέ η παγκόσμια οικονομία, αφού επηρέασε συθέμελα το παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα. Άξιο παρατήρησης είναι ο ρυθμός και η ταχύτητα με την οποία μεταδόθηκε στον υπόλοιπο κόσμο, αφού όλες οι αναπτυσσόμενες, καθώς και ένας σημαντικός αριθμός αναπτυσσόμενων οικονομιών, επηρεάστηκαν από αυτήν. Στο γεγονός αυτό συντέλεσε η, σε μεγάλο βαθμό, διεθνοποίηση των δραστηριοτήτων των χρηματοπιστωτικών συστημάτων των οικονομιών αυτών και η θεαματική πρόοδος της τεχνολογίας (π.χ. e-banking), η οποία δίνει τη δυνατότητα άμεσης μετάδοσης πληροφοριών από τη μια άκρη της γης στην άλλη, και έτσι συντελεί στην κινητικότητα (mobility) των κεφαλαίων (Lane, 2012).

Μέχρι το 2007, η παγκόσμια οικονομία και ιδιαιτέρως η οικονομία της Ευρωπαϊκής Ένωσης παρουσίαζε ιδιαιτέρως υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης. Η χρηματοπιστωτική κρίση που έπληξε την αγορά των ενυπόθηκων δανείων για την αγορά κατοικιών (mortgage market) στην Αμερική γρήγορα έλαβε παγκόσμιες διαστάσεις και επηρέασε την παγκόσμια οικονομία. Μέχρι το σημείο αυτό, στη αμερικάνικη αγορά οι επενδυτές είχαν σχετικά εύκολη πρόσβαση σε δανειακά κεφάλαια και τα κριτήρια ελέγχου της πιστοληπτικής ικανότητας των υποψήφιων είχαν χαλαρώσει. Έτσι οι τιμές των ακινήτων είχαν αρχίσει να προσεγγίζουν αρκετά υψηλά επίπεδα και δημιουργήθηκε η γνωστή φούσκα των ακινήτων (real estate bubble). Συνέπεια αυτής της κατάστασης ήταν να αυξηθεί ο αριθμός των μετοχών, που καλύπτονται με υποθήκες (mortgage-backed securities - MBS) και των δομημένων χρεωστικών

ομολόγων (collateralized debt obligations - CDOs), επειδή αυτά τα σύγχρονα χρηματοοικονομικά προϊόντα διευκόλυναν τους απανταχού επενδυτές να επενδύσουν στην αμερικάνικη αγορά κατοικιών. Όταν άρχισαν οι τιμές των ακινήτων να παρακμάζουν, τα ίδια τα ακίνητα άξιζαν λιγότερο από τα ενυπόθηκα δάνεια (mortgage loans), γεγονός που αποτέλεσε κίνητρο για αθέτηση των υποχρεώσεων εκ μέρους των επενδυτών. Έτσι πολλά χρηματοπιστωτικά ιδρύματα ήρθαν αντιμέτωπα με τεράστιες απώλειες στα χαρτοφυλάκια τους. Με τον τρόπο αυτό, η κρίση πέρασε σε όλους τους τομείς της αμερικάνικης οικονομίας και διαμέσου αυτής στις οικονομίες πολλών χωρών. Στην Ευρώπη και κατά συνέπεια στην Ελλάδα, η χρηματοπιστωτική κρίση αυτή πήρε την μορφή της κρίσης χρέους (sovereign debt crisis), τις συνέπειες της οποίας θα μελετήσουμε σε αυτήν την εργασία (Mavroudeas & Paitaridis, 2013).

Όμως, η κρίση εξαπλώθηκε πέραν της αγοράς των δανείων χαμηλής εξασφάλισης (subprime mortgage loan market) και άρχισε να παίρνει παγκόσμιες διαστάσεις. Η αναταραχή, που προκλήθηκε στις αγορές, όταν πια οι τιμές των ακινήτων άρχισαν να σταθεροποιούνται, και στη συνέχεια να μειώνονται, προκάλεσε αβεβαιότητα ως προς το ύψος των ζημιών, που αναμφίβολα θα επωμιζόταν οι κάτοχοι των χρεογράφων, τα οποία χρεόγραφα σχετίζονται με την πορεία της αγοράς ακινήτων. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με το ότι οι τράπεζες διατηρούσαν off balance sheet δραστηριότητες, χωρίς να γνωρίζει κανείς με τι έχουν να κάνουν αυτές, οδήγησε σε προβλήματα ρευστότητας και καταρρεύσεις τραπεζών (Savas, 2012).

Για τις χώρες της Ευρωζώνης η ικανότητα να αντιμετωπίζουν αποτελεσματικά αρνητικές μακροοικονομικές ή χρηματοοικονομικές επιρροές (shocks) ήταν ανέκαθεν μια πρόκληση για την περαιτέρω πορεία της ένωσης. Για το λόγο αυτό το σύμφωνο χρηματοπιστωτικής σταθερότητας απαιτεί τα ετήσια ελλείμματα των κρατικών προϋπολογισμών των χωρών μελών να μην υπερβαίνουν το 3% του ΑΕΠ κάθε χώρας και το συσσωρευμένο δημόσιο χρέος να μην υπερβαίνει το 60% του ΑΕΠ. Μέχρι σχεδόν πριν την χρηματοπιστωτική κρίση του 2007, οι οικονομίες των χωρών της ευρωζώνης τηρούσαν αυτές τις απαιτήσεις και γενικά η οικονομία της Ευρώπης έδειχνε ότι δεν αντιμετωπίζει κάποιο πρόβλημα. Ωστόσο, μετά το ξέσπασμα της φούσκας των ακινήτων, οι

τράπεζες άρχισαν να συσσωρεύουν στα χαρτοφυλάκια τους περισσότερο κίνδυνο με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζουν και αυτές προβλήματα ρευστότητας. Μέσα σε όλο το ντόμινο των αρνητικών αυτών εξελίξεων, κάποιες χώρες της ζώνης του ευρώ άρχισαν να αντιμετωπίζουν προβλήματα με τον ισοσκελισμό των προϋπολογισμού τους και την χρηματοδότηση του χρέους τους. Η αλληλουχία των γεγονότων αυτών σηματοδότησε την μεταμόρφωση της χρηματοπιστωτικής κρίσης σε κρίση χρέους της Ευρωζώνης (Sovereign Debt Crisis) (Whalen, 2011; Chen et al., 2012).

Η Ελλάδα, ως χώρα μέλος της Ευρωζώνη από το 2001, επηρεάστηκε όπως ήταν αναμενόμενο από την Ευρωπαϊκή κρίση χρέους. Τα υψηλά δημοσιονομικά ελλείμματα, το υψηλό δημόσιο χρέος και η συνεχώς μειούμενη ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας επιδείνωσαν της θέση της Ελλάδας. Η Ισπανία, η Ιρλανδία, η Ιταλία και η Πορτογαλία αποτελούν τις χώρες που επηρεάστηκαν άμεσα από την κρίση χρέους. Στις 8 Δεκεμβρίου του 2009 η εταιρεία αξιολόγησης Fitch υποβάθμισε την πιστοληπτική ικανότητα της Ελλάδας από «Α-» σε «BBB+» και οκτώ μέρες αργότερα η εταιρεία Standard & Poor's προχώρησε στον ίδιο βαθμό υποβάθμισης. Μετά από αυτές τις ανακοινώσεις τα spreads των Ελληνικών ομολόγων αυξήθηκαν κατά 25 και 22 μονάδες βάσης αντίστοιχα. Στις 22 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους η εταιρεία Moody's υποβάθμισε την πιστοληπτική ικανότητα της χώρας μας από A1 σε A2. Έτσι η Ελληνική κυβέρνηση, ύστερα και από τις έντονες πιέσεις των αγορών, στις 23 Απριλίου του 2010 ανακοίνωσε την αποχώρηση της από τις αγορές για δανεισμό με την έκδοση ομολόγων και ζήτησε την ενεργοποίηση του μηχανισμού στήριξης από την Ευρωπαϊκή Ένωση και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ) (Κότιος & Παυλίδης, 2012).

3.3.2 Αίτια οικονομικής κρίσης

Η κρίση ξεκίνησε στις ΗΠΑ και εξαπλώθηκε γρήγορα στον υπόλοιπο κόσμο. Οι χώρες με αδύναμη αρχική οικονομική θέση επλήγησαν περισσότερο. Ορισμένες από τις αιτίες της κρίσης μπορεί να βρεθούν στις μακροοικονομικές πολιτικές των τελευταίων ετών. Ωστόσο, οι αποτυχίες στο χρηματοπιστωτικό σύστημα, ιδιαίτερα στις ΗΠΑ, ήταν η ρίζα του προβλήματος. Αυτές οι αποτυχίες

ήταν το αποτέλεσμα των εγγενών αδυναμιών του χρηματοπιστωτικού συστήματος και των οικονομικών πολιτικών που εφαρμόζονται σε ορισμένες χώρες. Στη συνέχεια θα εξηγηθούν μερικές από τις πιο σημαντικές αιτίες της κρίσης (Akram, et. al., 2011).

1. Χαμηλός πληθωρισμός και χαμηλά επιτόκια

Οι τελευταίες δεκαετίες χαρακτηρίστηκαν από ένα ασυνήθιστα υψηλό βαθμό μακροοικονομικής σταθερότητας. Η σταθερή ανάπτυξη συνδυάστηκε με χαμηλό και σταθερό πληθωρισμό στις περισσότερες προηγμένες οικονομίες. Μια σειρά από παράγοντες συνέβαλαν στη συγκράτηση του πληθωρισμού κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας. Το άνοιγμα των πρώην κομμουνιστικών χωρών στο παγκόσμιο εμπόριο συνεπάγεται μια τεράστια προσφορά χαμηλού εργατικού κόστους για την παγκόσμια οικονομία. Σε συνδυασμό με την ταχεία πρόοδο όσον αφορά τη χρήση της τεχνολογίας των πληροφοριών, οι διαδικασίες παραγωγής μπορούσαν να χωριστούν σε διάφορα μέρη και να βρίσκονται σε διαφορετικές χώρες, με αποτέλεσμα μετατοπίσεις στην ισορροπία του παγκόσμιου εμπορίου. Για ορισμένες εταιρείες, σχεδόν όλος ο κόσμος έγινε ένα δυναμικό κέντρο παραγωγής και διαφορετικά μέρη από τα προϊόντα τους μπορούσαν να παραχθούν σε διαφορετικές χώρες. Ένα έμμεσο αποτέλεσμα της αύξησης της ευελιξίας των εγκαταστάσεων παραγωγής ήταν ότι η διαπραγματευτική δύναμη των τοπικών συνδικαλιστικών ενώσεων αποδυναμώθηκε, κρατώντας πίσω την αύξηση των μισθών στις περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες και μειώνοντας τις εγχώριες πληθωριστικές πιέσεις (Story, et. al., 2010).

Πολλές κεντρικές τράπεζες στις ανεπτυγμένες χώρες έχουν υιοθετήσει συγκεκριμένο στόχο πληθωρισμού κατά τη διάρκεια των τελευταίων δύο δεκαετιών. Ο συνδυασμός του χαμηλού και κάτω από το αναμενόμενο πληθωρισμού είχε ως συνέπεια ότι τα βασικά επιτόκια παρέμειναν πολύ χαμηλά. Τα χαμηλά επιτόκια είχαν αρκετές συνέπειες. Μπορεί ο δανεισμός από τους ιδιώτες για την αγορά κατοικιών να έγινε πιο προσιτός ωστόσο οι τιμές των κατοικιών αυξήθηκαν σημαντικά σε πολλές χώρες. Οι τιμές διπλασιάστηκαν ή τριπλασιάστηκαν μέσα σε μόλις μία δεκαετία. Στις χώρες αυτές καταγράφεται επίσης μια πολύ γρήγορη αύξηση του χρέους των

νοικοκυριών. Η πιο κοινή μεταβλητή για τη μέτρηση του χρέους είναι: το χρέος των νοικοκυριών προς το διαθέσιμο εισόδημα, που έφτασε σε υψηλά επίπεδα σε όλες σχεδόν τις δυτικές χώρες (Akram, et. al., 2011:280).

2. Υψηλότερη ανάληψη κινδύνου

Η αύξηση της ζήτησης για το χρέος δεν συνοδεύτηκε από αύξηση των τραπεζικών καταθέσεων. Έτσι, οι τράπεζες έπρεπε να βρουν κεφάλαια αλλού. Άλλοι χρηματοπιστωτικοί φορείς, όπως τα hedge funds, στηρίχθηκαν επίσης σε μεγάλο βαθμό από βραχυπρόθεσμη χρηματοδότηση στην αγορά, ενώ οι επενδύσεις τους ήταν πιο μακροπρόθεσμες. Τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα έχουν δημιουργήσει κινδύνους ρευστότητας σε μεγάλη κλίμακα (Broto et. al., 2011).

Τα χαμηλά επιτόκια έκαναν τους επενδυτές που αποστρέφονται τον κίνδυνο να νιώθουν άβολα. Τα κρατικά ομόλογα κάποτε απέδωσαν λιγότερο από την απόδοση ορισμένων ταμείων εγγυημένης απόδοσης. Επομένως, αυτοί οι επενδυτές αναζήτησαν υψηλότερο κίνδυνο, προκειμένου να λάβουν υψηλότερη απόδοση. Άλλοι επενδυτές εκμεταλλεύτηκαν το χαμηλό κόστος δανεισμού για να επενδύσουν σε υψηλότερο κίνδυνο ενεργητικού. Με την πάροδο του χρόνου η αύξηση της ζήτησης για τα spreads κινδύνου μειώθηκε μεταξύ των συμβατικών στοιχείων ενεργητικού σταθερού εισοδήματος. Αυτό ερμηνεύθηκε ως συνέπεια του πιο σταθερού μακροοικονομικού περιβάλλοντος, ενώ στην πραγματικότητα ήταν επίσης μια έμμεση επίδραση της μεταβολής της συμπεριφοράς των επενδυτών στα χαμηλά επιτόκια. Η μόχλευση αυξήθηκε επίσης, προκειμένου να διατηρηθεί μια υψηλή ονομαστική απόδοση κεφαλαίου. Τα hedge funds είναι προφανή παραδείγματα, αλλά οι τράπεζες και πολλές απλές εταιρίες αύξησαν επίσης την επιρροή τους. Μια έμμεση μορφή της ανάληψης κινδύνων ήταν ότι πολλές εταιρίες και χρηματοπιστωτικά ιδρύματα σε μεγάλο βαθμό στηρίχθηκαν σε μικρή χρηματοδότηση και στην εύρυθμη λειτουργία της συμφωνίας επαναγοράς (repos). Οι ρευστές αγορές θεωρούνταν δεδομένες. Ωστόσο, η ρευστότητα στέρεψε, όταν οι επενδυτές είχαν αβεβαιότητα ως προς την ποιότητα των στοιχείων του ενεργητικού που εμπλέκονται σε τίτλους που προέρχονται είτε από τιτλοποίηση είτε από συμφωνία επαναγοράς (repos). Αρκετές εταιρίες και

χρηματοπιστωτικοί φορείς βρέθηκαν σε μεγάλη οικονομική πίεση, όταν δεν μπορούσαν να αναχρηματοδοτηθούν μέσω των συνηθισμένων πηγών τους και οι τράπεζες ήταν απρόθυμες να παρέμβουν (Story, et. al., 2010).

3. Αυξανόμενες ανισορροπίες

Για πολλά χρόνια, αρκετές χώρες είχαν μεγάλα ελλείμματα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Η κατάσταση αυτή επιδεινώθηκε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 2000. Ταυτόχρονα, οι χώρες εξαγωγής πετρελαίου και ορισμένες αναδυόμενες χώρες, κυρίως η Κίνα, είχαν μεγάλα και αυξανόμενα πλεονάσματα ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών. Ένα μεγάλο ποσοστό αυτών των πλεονασμάτων του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών επενδύθηκαν στις ανεπτυγμένες χώρες. Η αυξημένη ζήτηση οδήγησε σε αύξηση των τιμών, σε χαμηλότερες αποδόσεις των κρατικών ομολόγων και σε χαμηλές αποδόσεις των χρηματοοικονομικών περιουσιακών στοιχείων σταθερού εισοδήματος σε όλες τις προηγμένες οικονομίες (Akram, et. al., 2011).

Έτσι, εκτός από όλες τις θετικές επιπτώσεις του χαμηλού πληθωρισμού και των χαμηλών επιτοκίων, μια παρενέργεια ήταν μια ταχεία συσσώρευση του χρέους των νοικοκυριών στο δυτικό κόσμο. Επιπλέον, το χρηματοπιστωτικό σύστημα είχε υψηλό κίνδυνο αν και οι συμμετέχοντες σε μεγάλο βαθμό το αγνοούσαν (Mabbett & Schelke, 2010).

4. Αποτυχία για την αντιμετώπιση του δημοσιονομικού κύκλου

Πολλές κεντρικές τράπεζες, ιδίως η Ομοσπονδιακή Τράπεζα των ΗΠΑ, θεωρήθηκε ότι δεν θα πρέπει να ανταποκριθούν στη ραγδαία αύξηση των τιμών των πιστώσεων και των περιουσιακών στοιχείων. Αντιθέτως, θα έπρεπε (επιθετικά) να μειώσουν τα επιτόκια, εάν οι τιμές των περιουσιακών στοιχείων μειώνονταν απότομα και οδηγούσαν σε οικονομική ύφεση. Η προσέγγιση αυτή βασίζεται στην ιδέα ότι δεν θα μπορούσε να προσδιοριστεί μια φούσκα των τιμών των περιουσιακών στοιχείων και αν θα μπορούσε θα ήταν επικίνδυνο να προσπαθήσει κανείς να την επηρεάσει, δηλαδή θα μπορούσε στην οικονομία να μετριάσει τις αποπληθωριστικές επιπτώσεις που έχουν σχέση με την πτώση των τιμών στα περιουσιακά στοιχεία (Rossi & Aguilera, 2010).

Σε χώρες όπου οι κεντρικές τράπεζες είχαν αυτή την προσέγγιση, την ευθύνη για την αντιμετώπιση των οικονομικών κύκλων σιωπηρά είχε η κυβέρνηση και, σε κάποιο βαθμό, οι εποπτικές αρχές. Ωστόσο, οι εποπτικές αρχές, κυρίως ασχολούνται με ζητήματα που επηρεάζουν μεμονωμένες επιχειρήσεις και η έρευνα των συστημικών κινδύνων σπάνια ήταν μέρος της αποστολής τους (Broto et. al., 2011).

3.4 Κρίση στην Ελλάδα

3.4.1 Επιπτώσεις στις Ελληνικές Επιχειρήσεις

3.4.1.1 Παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση και επιχειρήσεις

Η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση προκάλεσε σοβαρή επιβράδυνση της παγκόσμιας οικονομικής ανάπτυξης. Η επιβράδυνση αυτή συνεπάγεται τη μείωση της ζήτησης των αγαθών, των υπηρεσιών και των βιομηχανικών προϊόντων. Εκ των πραγμάτων, οι επιχειρήσεις δέχονται έντονες πιέσεις να

προσαρμοστούν σε αυτές τις συνθήκες. Συχνά αναγκάζονται να μειώσουν το κόστος, να επανεξετάσουν την εταιρική τους στρατηγική, τις επενδύσεις καθώς και να προχωρήσουν σε αναδιάρθρωση των δραστηριοτήτων τους (Ulrich, Rogovsky & Lamotte, 2009).

Οι συνέπειες από τις τρέχουσες προσπάθειες για την αναδιάρθρωση των επιχειρήσεων είναι τεράστιες. Πολλές εταιρείες έχουν σταματήσει τις προσλήψεις και πολλές είναι εκείνες που απολύουν σημαντικό αριθμό εργαζομένων. Επομένως, γίνεται κατανοητό ότι η παγκόσμια οικονομική κρίση άλλαξε δραματικά τις συνθήκες της αγοράς στην οποία λειτουργούν οι επιχειρήσεις. Η κρίση απειλεί τη ζωή της επιχείρησης καθώς και τις συνεχείς δραστηριότητές της και καταστρέφει την παραγωγική της δυναμικότητα (Ulrich et al., 2009).

Μάλιστα, η επίδραση της κρίσης ήταν εκτεταμένη ανεξάρτητα από τον κλάδο, το μέγεθος των επιχειρήσεων ή την τοποθεσία στην οποία βρίσκονταν. Ειδικότερα, η κρίση που αντιμετωπίζουν οι επιχειρήσεις μπορεί να οριστεί ως η «απροσδόκητη και απρόβλεπτη ένταση που απαιτεί γρήγορη αντίδραση και απειλεί τις υπάρχουσες αξίες, τους στόχους και τις υποθέσεις του οργανισμού, καθιστώντας τις μεθόδους πρόληψης και προσαρμογής, ανεπαρκείς» (Broto et al., 2011).

Σε αυτό λοιπόν το ταραχώδες οικονομικό περιβάλλον της κρίσης, οι επιχειρήσεις έρχονται αντιμέτωπες με την επιτακτική ανάγκη λήψης μέτρων προκειμένου να επιβιώσουν. Σε γενικές γραμμές τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι επιχειρήσεις την περίοδο της κρίσης συνδέονται με τη μείωση των πωλήσεων, με την αγορά πρώτων υλών, με την είσπραξη των απαιτήσεων, με την περιορισμένη δυνατότητα δανεισμού κλπ. Οι επιχειρήσεις που δρουν αποφασιστικά και με στρατηγικό τρόπο και ανταποκρίνονται νωρίς στην κρίση συνήθως τα πηγαίνουν καλύτερα από εκείνες που πάσχουν από παράλυση ή αντιδρούν πανικοβλημένες (Branstad, Jackson & Banerji, 2009).

Μάλιστα, το πόσο γρήγορα και αποτελεσματικά ανταποκρίνεται μια επιχείρηση στην κρίση, επηρεάζει τη φήμη της, την αξιοπιστία της, την ακεραιότητα των δραστηριοτήτων της και την επίδοσή της στην αγορά (Calloway & Keen, 1996).

Όπως υποστηρίζεται από την βιβλιογραφία, σπάνια μια κρίση εμφανίζεται χωρίς να έχουν προηγηθεί προειδοποιητικά σημάδια. Σύμφωνα με τους Calloway και Keen, η έγκαιρη ανίχνευση των προειδοποιητικών ενδείξεων και η προετοιμασία ή η πρόληψη είναι οι παράγοντες που επηρεάζουν την στρατηγική αντιμετώπισης που θα εφαρμόσει τελικά μια επιχείρηση. Η ανίχνευση των προειδοποιητικών ενδείξεων απαιτεί γνώση της κρίσης που είναι πιθανόν να συμβεί καθώς και συνειδητές προσπάθειες για την αποκάλυψη κρυφών ενδείξεων, ενώ ο στόχος της προετοιμασίας / πρόληψης είναι να χειριστούν αποτελεσματικά οι υπάρχουσες κρίσεις και να αποφευχθεί μια καινούργια (Calloway&Keen, 1996).

Σύμφωνα με την διεθνή αρθρογραφία, η κρίση είχε προβλεφθεί ευρέως από τις αγορές χωρίς όμως να προβλεφθεί η ένταση και ο βαθμός με τον οποίο εξαπλώθηκε (Togni, Cubico & Favretto, 2010).

Οι περισσότερες επιχειρήσεις είχαν λιγότερο ή περισσότερο χρόνο να προετοιμαστούν. Επιπλέον, οι επιχειρηματίες και τα στελέχη των επιχειρήσεων είχαν αντιμετωπίσει ήδη διαφόρων ειδών κρίσεις τα προηγούμενα χρόνια και συνεπώς είχαν ήδη θέσει σε εφαρμογή και είχαν εδραιώσει τη στρατηγική τους προκειμένου να αντιμετωπίσουν δύσκολες οικονομικές συγκυρίες.

Επειδή η κρίση δεν είναι ποτέ μακριά από τις επιχειρήσεις, αρκετές από αυτές προετοιμάζουν κάποιο σχέδιο σε περίπτωση που έρθουν αντιμέτωπες με καταστάσεις υψηλής αβεβαιότητας. Όμως δεν είναι όλες οι επιχειρήσεις καλά προετοιμασμένες για να αντιμετωπίσουν μια τέτοια κατάσταση. Σχετική έρευνα (Penn, Schoen&Berland) υπέδειξε ότι το 53% των επιχειρήσεων έχουν σχέδιο κρίσης αν και αρκετά από αυτά αποδείχθηκαν ανεπαρκή. Ωστόσο οι επιχειρήσεις χωρίς κανένα σχέδιο κρίσης αναμένεται να χτυπηθούν σκληρότερα αναφορικά με την απώλεια εσόδων και τις απολύσεις σε σχέση με εκείνες που είναι καλύτερα προετοιμασμένες. Οι επιχειρήσεις με σχέδιο κρίσης αντιδρούν άμεσα και έτσι αναμένεται να ανακάμψουν γρηγορότερα, αποκτώντας πλεονέκτημα έναντι του ανταγωνισμού. Βέβαια οι επιχειρήσεις με σχέδιο κρίσης είναι κατά κύριο οι μεγάλες επιχειρήσεις και όχι οι μικρομεσαίες. Γενικότερα οι επιχειρήσεις με σχέδιο κρίσης, είναι πιο πιθανόν να δουν θετικές επιπτώσεις να προέρχονται από αυτό, τη στιγμή που οι επιχειρήσεις χωρίς

σχέδιο νιώθουν περισσότερο εκτεθειμένες. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι όσο καλύτερα προετοιμασμένη είναι μια επιχείρηση, τόσο καλύτερα αντιμετωπίζει την κρίση (Penn, Schoen&Berland, 2009).

Για να δοθούν απαντήσεις σε ερωτήματα του τύπου «Ποιες δράσεις πρέπει να υιοθετήσουν οι επιχειρήσεις προκειμένου να αναδειχθούν πιο δυνατές μετά την ύφεση;», πραγματοποιήθηκαν πολυάριθμες έρευνες. Κάποιες από αυτές (Banerji, McArthur, Mainardi & Ammann) υπέδειξαν ότι ένα μεγάλο ποσοστό επιχειρήσεων δεν λαμβάνουν τα απαραίτητα μέτρα δράσης. Πράγματι ένα σημαντικό τμήμα των επιχειρήσεων φαίνεται να μην εκμεταλλεύεται τις ευκαιρίες που παρέχει η κρίση. Υπάρχουν αρκετές πιθανές εξηγήσεις γι' αυτήν την αδράνεια. Η ταχύτητα της ύφεσης άφησε τους ανθρώπους σε κατάσταση σοκ, ανήμπορους προς στιγμήν να λάβουν το καταλληλότερο μέτρο δράσης. Ορισμένα στελέχη ίσως περίμεναν πρόσθετα δεδομένα, ελπίζοντας ότι η ύφεση θα αποδειχθεί λιγότερο σοβαρή απ' όσο πίστευαν. Οι ηγέτες των ισχυρών επιχειρήσεων ίσως δεν ήθελαν να είναι οι πρώτοι που θα κάνουν μια τολμηρή κίνηση ή που θα ενεργήσουν βιαστικά. Όποιος κι αν είναι ο λόγος, το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι πάρα πολλές επιχειρήσεις δεν κάνουν τα κατάλληλα βήματα για την έξοδο από την κρίση. Τα βήματα αυτά περιλαμβάνουν: την ρεαλιστική εκτίμηση του επιχειρηματικού περιβάλλοντος, τον εντοπισμό της θέσης της επιχείρησης σε αυτό το περιβάλλον, την επιλογή μιας στρατηγικής, και την επιδίωξη της στρατηγικής αυτής δυναμικά και αποτελεσματικά. (Banerji, McArthur, Mainardi & Ammann, 2009).

Ωστόσο άλλες έρευνες που πραγματοποιήθηκαν την ίδια χρονική περίοδο (Raghavan) έδειξαν ότι οι επιχειρήσεις ανταποκρίθηκαν στην κρίση όπως ήταν αναμενόμενο. Σχεδόν όλες οι επιχειρήσεις ξεκίνησαν με μείωση του κόστους ενόψει των μειωμένων πωλήσεων και της έλλειψης τραπεζικών πιστώσεων. Η μείωση του κόστους αφορούσε τα ταξίδια, την επικοινωνία, άλλα επιλεκτικά έξοδα, τα αποθέματα, τις απαιτήσεις, περικοπές μισθών ή και απολύσεις εργαζομένων. Αρκετές μάλιστα φαίνεται να είναι οι επιχειρήσεις που χρησιμοποιούν την ύφεση ως κίνητρο για να επεκταθούν, κυνηγώντας νέες ευκαιρίες και επιδιώκοντας την απόκτηση νέων πελατών (Raghavan, 2009).

Έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε επιχειρήσεις της ανατολικής και κεντρικής Ευρώπης (Ramalho, Rodríguez-Meza&Yang) έδειξε ότι η σημαντικότερη επίπτωση για τις επιχειρήσεις αυτές ήταν η μείωση της ζήτησης, ενώ σημαντικές θεωρήθηκαν και η μείωση των πωλήσεων, η μείωση της παραγωγικής δυναμικότητας και η μείωση της απασχόλησης. Αναφορικά με τις πωλήσεις, παρατηρήθηκε μικρότερο ποσοστό μείωσης στις επιχειρήσεις μεγάλου μεγέθους σε σχέση με τις επιχειρήσεις μεσαίου μεγέθους και αντίστοιχα παρατηρήθηκε μικρότερο ποσοστό μείωσης στις μεσαίες επιχειρήσεις σε σχέση με τις μικρές. Γενικά, οι επιχειρήσεις βίωσαν τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης κυρίως μέσω της πτώσης της ζήτησης. Ωστόσο η επίδραση της κρίσης και οι αντιδράσεις των επιχειρήσεων διαφέρουν από χώρα σε χώρα. Κάθε χώρα όπως και κάθε επιχείρηση αντιμετωπίζει την κρίση με διαφορετικό τρόπο, καθώς δεν υπάρχει κάποια συγκεκριμένη στρατηγική ή ένα συγκεκριμένο καλούπι εφαρμόσιμο από όλους που να οδηγεί στην επιτυχία (Ramalho, Rodríguez-Meza&Yang, 2009).

Οι επιχειρήσεις, σύμφωνα με άλλη έρευνα (Correa&Iooty), αντέδρασαν στην κρίση στηριζόμενες περισσότερο σε εσωτερικές πηγές για τη χρηματοδότηση του κεφαλαίου κίνησης που χρειάζονταν. Το γεγονός όμως ότι οι επιχειρήσεις χρησιμοποιούν ίδια κεφάλαια για την χρηματοδότηση του κεφαλαίου κίνησης, σημαίνει ότι θα είναι διαθέσιμοι λιγότεροι πόροι για επενδύσεις σε καινούργιο εξοπλισμό, εκπαίδευση του εργατικού δυναμικού και έρευνα και ανάπτυξη (R&D). Αυτό με τη σειρά του τείνει να περιορίσει την παραγωγικότητα των επιχειρήσεων. Μια άλλη πολύ συνηθισμένη αντίδραση των επιχειρήσεων λόγω της περιορισμένης ρευστότητάς τους, σύμφωνα με την ίδια έρευνα, είναι η καθυστέρηση των πληρωμών σε προμηθευτές και φορολογικές αρχές (Correa&Iooty, 2010).

Οι επιχειρήσεις μικρού και μεσαίου μεγέθους αγωνίζονται να αντιμετωπίσουν την οικονομική ύφεση, όπως αποδεικνύεται από την χαμηλή επίδοσή τους στις πωλήσεις και την παραγωγική τους δυναμικότητα (Correa, Iooty, Ramalho, Rodríguez-Meza&Jang). Αναφορικά με τις αποφάσεις που συνδέονται με την τεχνολογία, ένα σημαντικό ποσοστό επιχειρήσεων συνέχισε να περιορίζει τις προσπάθειες για έρευνα και ανάπτυξη. Μάλιστα, κατά την εξέταση των πραγματικών επιπτώσεων της κρίσης, μια σημαντική μεταβλητή

προς ανάλυση είναι οι τεχνολογικές δαπάνες. Ωστόσο από τον Ιούνιο του 2010 στις περισσότερες χώρες το ποσοστό των επιχειρήσεων που σχεδίαζαν να αυξήσουν τις δαπάνες για R&D ήταν μεγαλύτερο από το ποσοστό αυτών που σκόπευαν να τις μειώσουν. Αυτό είναι ενθαρρυντικό καθώς η καινοτομία και η έρευνα και ανάπτυξη τείνουν να είναι σημαντικές για την επέκταση του ΑΕΠ και των εξαγωγών την περίοδο μετά την κρίση. (Correa, Iooty, Ramalho, Rodríguez-Meza & Jang,2010).

3.4.1.2 Οι κατηγορίες επιχειρήσεων που διαμορφώθηκαν εν μέσω κρίσης

Κατά την διεθνή αρθρογραφία η οικονομική κρίση είχε ως αποτέλεσμα να κατηγοριοποιηθούν οι επιχειρήσεις σε 4 κατηγορίες με βάση δύο κριτήρια: την οικονομική ευρωστία και το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα.

- Η οικονομική ευρωστία εξαρτάται από την ικανότητα μιας επιχείρησης να συνεχίζει τη λειτουργία της χωρίς την άμεση υποστήριξη από εξωτερικές πηγές χρηματοδότησης. Έτσι, οι επιχειρήσεις που δεν χρειάζονται άμεση εξωτερική χρηματοδότηση χαρακτηρίζονται ως οικονομικά ισχυρές, ενώ αυτές που χρειάζονται άμεση εξωτερική χρηματοδότηση χαρακτηρίζονται ως οικονομικά αδύναμες.
- Το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα μιας επιχείρησης καθορίζεται από το αν η απόδοσή της ήταν καλύτερη ή χειρότερη σε σχέση με τους ανταγωνιστές της στις ακόλουθες 5 διαστάσεις: κόστος, θέση προϊόντος στην αγορά (ισχυρή ή όχι επωνυμία), τεχνολογικές δυνατότητες, ηγεσία και διοίκηση, ικανότητα να επηρεάζει/συνεργάζεται με τις τοπικές αρχές. Κατά συνέπεια, οι επιχειρήσεις που απέδωσαν καλύτερα από τους ανταγωνιστές τους σε τρεις ή περισσότερες από τις παραπάνω διαστάσεις σημειώνουν υψηλό ανταγωνιστικό πλεονέκτημα, ενώ οι επιχειρήσεις που απέδωσαν καλύτερα σε 2 ή λιγότερες διαστάσεις σημειώνουν χαμηλό ανταγωνιστικό πλεονέκτημα.

Οι τέσσερις κατηγορίες επιχειρήσεων στις οποίες καταλήγουμε με βάση όσα προαναφέρθηκαν είναι:

1. οι ισχυρές επιχειρήσεις οι οποίες χαρακτηρίζονται από υψηλή οικονομική ευρωστία και μεγάλο ανταγωνιστικό πλεονέκτημα,
2. οι σταθερές επιχειρήσεις οι οποίες είναι ισχυρές οικονομικά αλλά αδύναμες ανταγωνιστικά,
3. οι αγωνιζόμενες επιχειρήσεις οι οποίες είναι αδύναμες οικονομικά αλλά έχουν ισχυρό ανταγωνιστικό πλεονέκτημα, και
4. οι «αποτυχημένες» επιχειρήσεις οι οποίες είναι αδύναμες τόσο οικονομικά όσο και ανταγωνιστικά.

3.4.1.3 Οικονομική Κρίση και Ελληνικές Επιχειρήσεις

Η ελληνική οικονομία διέρχεται μια παρατεταμένη περίοδο βαθιάς κρίσης με κύρια χαρακτηριστικά τη συνεχή μείωση της οικονομικής δραστηριότητας και την ύφεση που παραμένει για τρίτη συνεχή χρονιά, γεγονός που έχει άμεσο αντίκτυπο στη λειτουργία και στις επιδόσεις όλων των επιχειρήσεων της χώρας. Η επιδείνωση είναι πλέον διάχυτη και σε όλο το εύρος των εμπορικών δραστηριοτήτων, με κύρια χαρακτηριστικά την πτώση στον κύκλο εργασιών, την ανατροπή στην κερδοφορία και τη συρρίκνωση της κεφαλαιουχικής βάσης του εμπορίου (Ετήσια Έκθεση Ελληνικού Εμπορίου 2011).

Η κρίση σαφώς και επηρέασε τις ελληνικές επιχειρήσεις δημιουργώντας αρκετά προβλήματα. Συγκεκριμένα, η κρίση είχε άμεσο αντίκτυπο όχι μόνο στις πωλήσεις, στα κέρδη, στα αποθέματα και στις επενδύσεις παγίου κεφαλαίου αλλά και στην απασχόληση των εργαζομένων των επιχειρήσεων. Πώς όμως αντιδρούν οι ελληνικές επιχειρήσεις στη σημερινή οικονομική συγκυρία; Σε αυτή την δύσκολη οικονομικά περίοδο που διανύουν οι επιχειρήσεις είναι απαραίτητη μια σωστή χάραξη στρατηγικής. Δυστυχώς όμως δεν υπάρχει κάποιο συγκεκριμένο σχέδιο, κάποια συγκεκριμένη στρατηγική ή τακτική που να μπορούν να εφαρμόσουν οι επιχειρήσεις έτσι ώστε να βγουν αλώβητες και δυνατές από την κρίση.

Το περιβάλλον που διαμορφώνεται είναι ιδιαίτερα δύσκολο και απαιτεί άμεσες και αποφασιστικές δράσεις. Οι επιχειρήσεις πρέπει να έχουν πλήρη

γνώση του περιβάλλοντος, να βρίσκονται διαρκώς σε ετοιμότητα να αντιλαμβάνονται και να αξιολογούν τις αλλαγές του περιβάλλοντος έτσι ώστε να μπορούν να διαχειριστούν τη μεγάλη αβεβαιότητα και να είναι σε θέση να αποφύγουν τις απειλές και να εκμεταλλευτούν τις όποιες ευκαιρίες διαφαίνονται στον ορίζοντα.

Οι επιχειρήσεις προκειμένου να συνεχίσουν τη λειτουργία τους θα πρέπει να διασφαλίσουν την απαιτούμενη ρευστότητα, να μειώσουν τις περιττές δαπάνες, να προβούν σε μια πιο ορθή τιμολόγηση, να αξιοποιήσουν το ανθρώπινο δυναμικό τους στο έπακρο αλλά και να υιοθετήσουν καινοτόμες ιδέες.

Οι επιχειρηματίες θα πρέπει επίσης να είναι σε θέση να προβλέψουν τυχόν οικονομικές δυσκολίες που σχετίζονται με τη μείωση των πωλήσεων, με προβλήματα με τους προμηθευτές, με την απώλεια σταθερών πελατών, με τη μη αποδοτική αξιοποίηση του προσωπικού καθώς και με την μη έγκαιρη πληρωμή των τιμολογίων.

Τα μέτρα που λαμβάνουν οι επιχειρήσεις για την αντιμετώπιση της κρίσης σχετίζονται με τη μείωση των τιμών, τον περιορισμό του κόστους λειτουργίας ή και της περιόδου λειτουργίας, την αλλαγή προμηθευτών, τη μείωση προσωπικού, την επέκταση πωλήσεων στο εξωτερικό, την επέκταση σε άλλες δραστηριότητες, τον περιορισμό της δραστηριότητας κλπ Έρευνα που πραγματοποίησε η IOBE σε συνεργασία με την McKinseyCompany το 2009 φανέρωσε ότι ο πλέον πιθανός τρόπος αντίδρασης στην κρίση σύμφωνα με το 93% των επιχειρήσεων είναι η περικοπή στο κόστος λειτουργίας, ενώ ακολουθεί ο περιορισμός των περιθωρίων κέρδους. Το κόστος λειτουργίας περιορίζεται με την περικοπή των μεταβλητών στοιχείων εργατικού κόστους (πχ. πριμ, επιδόματα παραγωγικότητας κλπ.), με την προσαρμογή του χρόνου εργασίας (πχ. διευθέτηση των ωρών εργασίας, περιορισμός των υπερωριών κλπ.), με τη μείωση του αριθμού των απασχολούμενων (συμβάσεις αορίστου ή ορισμένου χρόνου ή συμβάσεις έργου) αλλά και μέσω της στασιμότητας / συγκράτησης των αυξήσεων των τακτικών αποδοχών. Ωστόσο από τις περισσότερες επιχειρήσεις επιλέγεται ένας συνδυασμός επιμέρους δράσεων που περιλαμβάνει επίσης τη μείωση τιμών και τη μείωση της παραγωγής /

δραστηριότητας. Άλλα μέτρα πολιτικής που προτείνονται για την αντιμετώπιση της κρίσης των ελληνικών επιχειρήσεων περιλαμβάνουν τη μείωση της φορολογίας, τη μείωση των επιτοκίων δανεισμού, τον περιορισμό της γραφειοκρατίας, την αύξηση της ρευστότητας στην αγορά, την ενίσχυση του ΤΕΜΠΜΕ καθώς και την αύξηση των δημοσίων επενδύσεων.

Το μέλλον των ελληνικών επιχειρήσεων μετά την κρίση κρίνεται αβέβαιο. Η κρίση οδηγεί τις επιχειρήσεις να αναγνωρίσουν τις δυνάμεις τους και να ανακαλύψουν τα όρια αντοχής τους. Οι χρόνιες αδυναμίες και τα προβλήματα ανεβαίνουν στην επιφάνεια και χρήζουν άμεσης προσοχής. Οι επιχειρηματίες δεν πρέπει να πανικοβάλλονται αλλά να χειρίζονται με ψυχραιμία όλη αυτή την αβεβαιότητα. Οι επιχειρήσεις που είναι διορατικές και καλά προετοιμασμένες μπορεί να διακρίνουν σημαντικές ευκαιρίες μέσα στην κρίση καθώς όπως κάθε νόμισμα έχει δύο όψεις, έτσι και η κρίση από τη μια αποτελεί περίοδο δοκιμασίας και από την άλλη συνιστά μια μοναδική ευκαιρία να γίνουμε καλύτεροι και δυνατότεροι. («Η Οικονομική Κρίση: Επιπτώσεις και Αντιδράσεις στον επιχειρηματικό κόσμο», Έρευνα 2009 της IOBE).

Σαν αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης, τα καταναλωτικά πρότυπα έχουν αλλάξει. Ο καταναλωτής είναι πλέον περισσότερο ευαίσθητος στο θέμα της τιμής χωρίς να είναι διατεθειμένος να χάσει και από την ποιότητα των προσφερόμενων προϊόντων ή υπηρεσιών. Μετρά τα χρήματά του, κάνει έρευνα αγοράς προτού πραγματοποιήσει τις αγορές του αναζητά έξυπνες λύσεις και στρέφεται σε προϊόντα και υπηρεσίες με προσιτές τιμές και όσο το δυνατόν καλύτερη ποιότητα. Τα προϊόντα ιδιωτικής ετικέτας γνωρίζουν άνοδο ενώ το brandloyalty έχει μειωθεί σε σημαντικό βαθμό. Οι επιχειρήσεις λοιπόν θα πρέπει να προσφέρουν προσιτές και συμφέρουσες λύσεις στους καταναλωτές προσέχοντας ταυτόχρονα και την ποιότητα των προσφερόμενων προϊόντων και υπηρεσιών. Προκειμένου να αντέξουν οι επιχειρήσεις στην κρίση θα πρέπει να διατηρήσουν υψηλό ανταγωνιστικό συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι των ανταγωνιστών τους, να είναι ευέλικτες, να προσαρμόζονται έγκαιρα, να εισάγουν καινοτομίες και να αξιοποιήσουν την τεχνολογία και τα διάφορα σύγχρονα μέσα.

Η GrantThornton μια πολυεθνική εταιρία που δραστηριοποιείται στην παροχή ελεγκτικών, φορολογικών και συμβουλευτικών υπηρεσιών σε εισηγμένες και μη επιχειρήσεις, δημοσιοποίησε πρόσφατα τα αποτελέσματα της έρευνας που πραγματοποίησε με τίτλο Η Ελληνική Επιχείρηση: Σημάδια αντοχής και αχτίδες ανάπτυξης. Η έρευνα της εταιρίας έγινε σε δείγμα 8.140 εταιριών που δραστηριοποιούνται σε 92 κλάδους και αφορούσε στο χρονικό διάστημα 2009-2013. Ο αριθμός των μικρών και μικρομεσαίων επιχειρήσεων του δείγματος ήταν 7.821 και των μεγάλων και πολύ μεγάλων ήταν 319. Τα κύρια ευρήματα της έρευνας ήταν τα ακόλουθα:

1. Το 60% των επιχειρήσεων κατέγραψε πτώση των εσόδων και μείωση της κερδοφορίας και το 57% μείωση του τραπεζικού δανεισμού.

2. Οι πωλήσεις των επιχειρήσεων του δείγματος μειώθηκαν κατά 13 δισ. ευρώ. Η κατανομή αυτής της μείωσης ήταν άνιση καθώς οι πολύ μεγάλες επιχειρήσεις αύξησαν κατά 3 δισ. ευρώ τις πωλήσεις τους ενώ οι υπόλοιπες κατηγορίες κατέγραψαν μείωση με τις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις να καταγράφουν μείωση των πωλήσεων κατά 8 δισ. ευρώ (-20% του συνολικού κύκλου εργασιών) και τις μεγάλες κατά 6 δισ. ευρώ (-19%). Ο συνολικός κύκλος εργασιών των μικρών επιχειρήσεων μειώθηκε κατά 45% (-2 δισ. ευρώ). Εάν από τις πωλήσεις των πολύ μεγάλων επιχειρήσεων αφαιρεθούν οι πωλήσεις των καθετοποιημένων εταιριών πετρελαίου, τότε οι συνολικές πωλήσεις αυτών των εταιριών καταγράφουν μείωση κατά 6 δισ. ευρώ ή 8% του συνολικού κύκλου εργασιών τους.

3. Την ίδια περίοδο (2009-2013) τα προ τόκων, φόρων και αποσβέσεων κέρδη των επιχειρήσεων του δείγματος μειώθηκαν κατά 6 δισ. ή 38% (από 16 σε 10 δισ.) με τη μεγαλύτερη ποσοτική μείωση να καταγράφεται στις πολύ μεγάλες επιχειρήσεις (-4 δισ. ευρώ ή -42%) και τη μεγαλύτερη ποσοστιαία στις μικρές επιχειρήσεις (-51% ή -0,3 δισ.).

4. Ο καθαρός δανεισμός των εταιριών του δείγματος μειώθηκε από τα 54 δισ. το 2009 στα 46 δισ. ευρώ το 2013 (-15%). Τη μεγαλύτερη μείωση κατέγραψαν οι μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις (-5,5 δισ. ή -28%). Μία στις τρεις επιχειρήσεις του δείγματος αδυνατούν να εξυπηρετήσουν δάνεια ύψους 25 δισ. ευρώ (54% του συνολικού δανεισμού) με τις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις να

βρίσκονται στη χειρότερη θέση καθώς το ύψος των μη εξυπηρετούμενων δανείων τους ανέρχεται σε 10 δισ. ευρώ.

5. Σύμφωνα με την αξιολόγηση της εταιρίας, είναι μόλις 10 οι κλάδοι που συνδυάζουν προοπτικές υψηλής «Ανάπτυξης» ενώ ταυτόχρονα χαρακτηρίζονται και από υψηλή «Υγεία». Πρόκειται για τους κλάδους χημικών, διαχείρισης απορριμμάτων, χυμών και αναψυκτικών, λιανικού εμπορίου, προσωπικής φροντίδας, υπηρεσιών μεταφορών, πλαστικών-ελαστικών, καπνού, φυσικού αερίου και αεροπορικών εταιριών. Αυτοί οι κλάδοι συγκεντρώνουν το 14% των συνολικών πωλήσεων των εταιριών του δείγματος και το 9% του συνολικού δανεισμού.

Από την έρευνα της ίδιας εταιρίας για τα μη εξυπηρετούμενα δάνεια (μ.ε.δ.) προέκυψαν ορισμένα ενδιαφέροντα στοιχεία:

1. Στις 31/12/2013 η Ελλάδα είχε το υψηλότερο ποσοστό μ.ε.δ. (35%) μεταξύ των χωρών του ευρωπαϊκού νότου και της Ιρλανδίας. Ακολουθούν η Κύπρος (30%), η Ιρλανδία (25%), η Ιταλία (15%), η Πορτογαλία (11%) και η Ισπανία (8%).

2. Την 30/09/2014 τα μ.ε.δ. ανέρχονταν σε 87 δισ. ευρώ και ήταν αυξημένα κατά 5 δισ. σε σύγκριση με την 31.12.2013 (82 δισ.). Το 54% αυτών των δανείων αφορά σε ιδιώτες (στεγαστικά, καταναλωτικά) και το 46% (38 δισ.) σε μικρομεσαίες και μεγάλες επιχειρήσεις. Το 62% των δανείων των μικρών επιχειρήσεων και το 49% των δανείων των μικρομεσαίων ανήκει στην κατηγορία των μ.ε.δ.

Η παραπάνω ακτινογραφία των ελληνικών επιχειρήσεων αποδεικνύει ότι η κρίση αποδιαιθρώνει ραγδαία το επιχειρηματικό τοπίο με τις μικρές και μικρομεσαίες επιχειρήσεις να υφίστανται περισσότερο τις αρνητικές συνέπειές της. Ταυτόχρονα επιβεβαιώνει την πάγια θέση της στήλης ότι μόνο ένα σχέδιο παραγωγικής ανασυγκρότησης που θα πληροί τις προϋποθέσεις δημιουργίας θέσεων σταθερής και αξιοπρεπούς εργασίας και προστασίας του περιβάλλοντος μπορεί να οδηγήσει τη χώρα στην έξοδο από την κρίση.

3.4.1.4 Η χρηματοδότηση των επιχειρήσεων κατά τη διάρκεια της κρίσης

Η χρηματοδότηση προς τις επιχειρήσεις αυξήθηκε με πολύ υψηλούς ρυθμούς μετά την ένταξη της χώρας στην ζώνη του ευρώ και έως το τέλος του 2008 (μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης περίπου 15%). Ειδικότερα από 50,9 δις στο τέλος του 2001, σχεδόν διπλασιάστηκε στην επόμενη πενταετία, για να φτάσει τα 140,4 δις τον Ιούνιο του 2010 (περιλαμβάνονται και οι ελεύθεροι επαγγελματίες, αγρότες και άλλες ατομικές επιχειρήσεις) και να αποκλιμακωθεί ελαφρά στη συνέχεια (Απρίλιος 2011: 137,3 δις € εκ των οποίων 16,2 δις οι ελεύθεροι επαγγελματίες, αγρότες και ατομικές επιχειρήσεις).

Με βάση τα πιο πρόσφατα στοιχεία, η καθαρή ροή της χρηματοδότησης προς τις επιχειρήσεις (πλην ελεύθερων επαγγελματιών, αγροτών και ατομικών επιχειρήσεων) ήταν τον Απρίλιο του 2011 θετική και ίση με 212 εκατ. ευρώ και ο ετήσιος ρυθμός της πιστωτικής επέκτασης παρουσίασε μικρή αύξηση και διαμορφώθηκε σε 1,2% έναντι 1,1% τον προηγούμενο μήνα αλλά και τον Δεκέμβριο του 2010. Για το σύνολο του πρώτου τετραμήνου του 2011 η καθαρή ροή της χρηματοδότησης προς τις ίδιες επιχειρήσεις ανήλθε στα 341 εκατ. ευρώ ενώ ο μέσος ετήσιος ρυθμός της πιστωτικής επέκτασης αυξήθηκε κατά 1%.

Από την ανάλυση της χρηματοδότησης των επιχειρήσεων κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας προκύπτει ότι το πρώτο τετράμηνο του 2011 αυξήθηκε ο ετήσιος ρυθμός μεταβολής της χρηματοδότησης προς τους κλάδους του τουρισμού (κατά 0,4%), τη ναυτιλία(6,9%), τα λοιπά χρηματοπιστωτικά ιδρύματα (1,0%), τον ηλεκτρισμό-φωταέριο-ύδρευση(18,5%), και τις λοιπές επιχειρήσεις (5,0%). Αντίθετα, επιβράδυνση παρατηρήθηκε στο ρυθμό πιστωτικής επέκτασης προς όλους τους υπόλοιπους κλάδους, δηλαδή της γεωργίας (-0,4%), τη βιομηχανία (-0,7%), το εμπόριο (-3,2%), τις κατασκευές (-0,2%) και τις μεταφορές πλην ναυτιλίας (-10,6%) («*Η Ελληνική οικονομία και η απασχόληση*» Ετήσια Έκθεση 2011 του Ινστιτούτου Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ).

Στο παρακάτω διάγραμμα παρουσιάζεται το μερίδιο της χρηματοδότησης των επιχειρήσεων των επιμέρους κλάδων στη συνολική τους χρηματοδότηση. Από τα στοιχεία αυτά προκύπτει ότι από το σύνολο της χρηματοδότησης που έχει δοθεί από το τραπεζικό σύστημα προς τις επιχειρήσεις (πλην ατομικών επιχειρήσεων, αγροτών και ελεύθερων

επαγγελματιών) έως τον Απρίλιο του 2011 το 20,7% και 20,9% έχει δοθεί προς τη Βιομηχανία και το Εμπόριο αντίστοιχα, το 13,4% προς τη Ναυτιλία, το 9,3% προς τις Κατασκευές, το 5,9% στον Τουρισμό, το 5,2% στα Λοιπά χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, το 4,5% στον Ηλεκτρισμό, Φωταέριο και Ύδρευση, το 1,7% στη Γεωργία, το 1,6% στις Μεταφορές πλην Ναυτιλίας και το υπόλοιπο 16,7% στις επιχειρήσεις των άλλων κλάδων.

Τον τελευταίο χρόνο ωστόσο όλες σχεδόν οι επιμέρους κατηγορίες δανείων πέρασαν σε αρνητικούς ρυθμούς μεταβολής. Η κρίση λοιπόν επηρέασε τη χρηματοδότηση των επιχειρήσεων από τις τράπεζες. Έρευνα που πραγματοποίησε η IOBE σε συνεργασία με την McKinsey&Company⁹ το 2009 υπέδειξε ότι το 64% των επιχειρήσεων εντοπίζουν το βασικότερο πρόβλημα χρηματοδότησης στον περιορισμό της ρευστότητας των πελατών/προμηθευτών. Άλλα σημαντικά προβλήματα χρηματοδότησης είναι βέβαια το υψηλότερο κόστος δανεισμού, η άρνηση των τραπεζών να εγκρίνουν νέα δάνεια και ο περιορισμός ρευστότητας των υφιστάμενων γραμμών δανεισμού. Από την άλλη, οι μεγάλες επιχειρήσεις (>250 ατόμων), επισημαίνουν ως σημαντικότερα προβλήματα για τη χρηματοδότησή τους από τις τράπεζες το υψηλότερο κόστος δανεισμού και την άρνηση των τραπεζών να εγκρίνουν νέα δάνεια και όχι τόσο τον περιορισμό ρευστότητας πελατών – προμηθευτών.

3.4.2 Ανεργία

Το θέμα της ανεργίας είναι ένα από τα πιεστικότερα προβλήματα για την Ευρώπη και την Ελλάδα, οι οικονομίες των οποίων αντιμετωπίζουν τα τελευταία χρόνια τη χειρότερη κρίση από το 1930. Επιπλέον πρόσφατες έρευνες υποστηρίζουν, ότι η δημιουργία θέσεων απασχόλησης θα παραμείνει ανεμική τα επόμενα χρόνια, υπονοώντας ότι η αντιμετώπιση της αύξησης της μακροχρόνιας ανεργίας και των κοστών που σχετίζονται με αυτήν θα πρέπει να μπουκ στην κορυφή της πολιτικής ατζέντας (OECD, 2011).

Ακόμα και πριν όμως την παγκόσμια χρηματοοικονομική κρίση η ελληνική οικονομία βρισκόταν στη μέση μιας κρίσης, τα χαρακτηριστικά της οποίας ήταν τα υψηλά δημοσιονομικά ελλείμματα, το υψηλό χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ, μία συνεχής απώλεια ανταγωνιστικότητας και υψηλά ποσοστά

ανεργίας. Η κρίση του 2009 όξυνε τα συγκεκριμένα αρνητικά χαρακτηριστικά και επιτάχυνε την ύφεση (Τράπεζα της Ελλάδος, 2009). Για το λόγο αυτό , το Μάιο του 2010 η Ελλάδα δεσμεύτηκε σε ένα πρόγραμμα προσαρμογής για να αντιμετωπίσει τις χρόνιες ανεπάρκειές της γνωστό ως Μνημόνιο (Bakas & Paparetrou, 2012).

Συγκεκριμένα, για την ανεργία στην Ελλάδα το ποσοστό της βρισκόταν στο χαμηλότερο σημείο του κατά τη δεκαετία του 1970. Ειδικότερα , κατά τη δεκαετία του 1960 βρίσκεται περίπου στο 5%, ενώ κατά τη δεκαετία του 1970 μειώνεται στο 2,50% (Gogos & Kosma, 2014). Από τότε το ποσοστό αυτό τριπλασιάστηκε κατά τις δεκαετίες του 1980 και 1990 και έφτασε το 1999 στο 12,1% , πριν αρχίσει να μειώνεται και πάλι και να φτάσει το 2008 στο 7,4%. Ωστόσο θα πρέπει να σημειωθεί, ότι αφενός παρέμεινε ιδιαίτερα υψηλό για διάστημα μεγαλύτερο από μία δεκαετία και αφετέρου ακόμα και στην πτωτική του τάση δεν έφτασε ποτέ ποσοστά που να θεωρούνται ιδιαίτερα χαμηλά. Κατά τη διάρκεια αυτής, οι ανισότητες μεταξύ των περιοχών οξύνθηκαν, με αποτέλεσμα η συμπεριφορά της ανεργίας να μην εμφανίζεται ομοιόμορφη σε όλη την επικράτεια της ελληνικής οικονομίας (Bakas & Paparetrou, 2012).

Φτάνοντας λοιπόν στην κρίση, η πτωτική τάση της ανεργίας αναστράφηκε. Η σκληρή δημοσιονομική προσαρμογή, στην οποία υποχρεώθηκε η ελληνική κυβέρνηση από το πρόγραμμα, προκάλεσε μία μείωση του προϊόντος πάνω από 4% το 2010 και από 7% το 2011, τη στιγμή που το ποσοστό ανεργίας αυξήθηκε από 11% το πρώτο τρίμηνο του 2010 σε 16,7% στο δεύτερο τρίμηνο του 2011 και ακόμα υψηλότερα στο 27,6% το τέταρτο τρίμηνο του 2013 (Bakas & Paparetrou, 2012).

Τα ποσοστά αυτά όμως είναι υψίστης σημαντικότητας για την ελληνική οικονομία, καθώς ένα τόσο υψηλό ποσοστό ανεργίας σημαίνει σπατάλη του ανθρώπινου κεφαλαίου και καταστρέφει τον κοινωνικό ιστό, αυξάνει τα ποσοστά φτώχειας και αποδιοργανώνει τα συστήματα παροχών (Gogos & Kosma, 2014). Αξίζει να σημειωθεί, ότι κατά την ώρα που γράφονται αυτές οι γραμμές έχει παρουσιαστεί και πάλι μία ελαφρά αναστροφή της τάσης, εφόσον κατά το 3ο τρίμηνο του 2014 η ανεργία προσδιορίστηκε στο 25,5% (ΕΛΣΤΑΤ, 2014).

Συγκεκριμένα , η ανεργία επηρεάζει σημαντικά τόσο το οικονομικό όσο και το κοινωνικό περιβάλλον μίας οικονομίας (OECD, 2014). Οι οικονομικές

επιπτώσεις της εντοπίζονται εύκολα, εφόσον αναφέρονται στη μείωση του εισοδήματος που βιώνουν τόσο τα άνεργα άτομα όσο και το άμεσο οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον τους (Johnson & Feng, 2013; Jacobson et al, 1993).

Από την άλλη μεριά, οι κοινωνικές επιπτώσεις της ανεργίας είναι δυσκολότερα προσδιορίσιμες. Συγκεκριμένα έχει αποδειχθεί, ότι η απώλεια της θέσης εργασίας έχει σημαντικές αρνητικές επιπτώσεις στην ψυχολογική υγεία των ατόμων, εφόσον η ανεργία συνδέεται με χαμηλότερη ποιότητα ζωής, υψηλότερες πιθανότητες αυτοκτονίας και υψηλότερες πιθανότητες ακόμα και σωματικής ασθένειας (Sullivan & vonWachter, 2009; Classen & Dunn, 2012; Lyngge, 1997), ενώ οι αρνητικές αυτές επιπτώσεις επεκτείνονται και στην ψυχολογία όχι μόνο της οικογένειας αλλά και ολόκληρης της κοινωνίας, εάν η ανεργία είναι επίμονη και σταθερή και ο φόβος επεκτείνεται και σε άλλα άτομα (Stevens & Schaller, 2011; Charles & Stephens, 2004; Stiglitz et al, 2009).

Στα πλαίσια λοιπόν της ελληνικής πραγματικότητας η ανεργία, μετά από μία δεκαετία πτωτικής μεν πορείας, αλλά παραμένουσα σε σχετικά υψηλά επίπεδα, έχει παρουσιάσει την τελευταία πενταετία ακραία υψηλές τιμές της τάξης του 25% με 30% (Bakas & Papapetrou, 2012). Τα ποσοστά αυτά είναι ιδιαίτερα αρνητικά, καθώς σημαίνουν σπατάλη του ανθρώπινου κεφαλαίου, καταστροφή του κοινωνικού ιστού, αύξηση των ποσοστών φτώχειας και αποδιοργάνωση των συστημάτων παροχών (Gogos & Kosma, 2014).

Κατόπιν τούτων, η μελέτη των παραγόντων που επιδρούν στα ποσοστά ανεργίας αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα. Η στατιστική ανάλυση που διενεργήθηκε στηρίχθηκε στα τριμηνιαία ποσοστά ανεργίας που ανακοινώθηκαν από την Ελληνική Στατιστική Αρχή από το Α΄ τρίμηνο του 2001 έως και το Β΄ τρίμηνο του 2014 για τις ομάδες που δημιουργούνται από τους παράγοντες του φύλου, της ηλικίας, του εκπαιδευτικού επιπέδου, του βαθμού της αστικότητας μιας περιοχής και της γεωγραφικής περιφέρειας. Οι κατανομές αυτών των δεδομένων περιγράφηκαν με χρήση μέτρων της περιγραφικής στατιστικής και ελέγχθηκε η ισότητα των μέσων ποσοστών ανεργίας μεταξύ των ομάδων που δημιουργούνται βάσει του κάθε παράγοντα με χρήση επαγωγικών στατιστικών μεθόδων.

Σύμφωνα με το σύνολο της βιβλιογραφίας που παρουσιάστηκε σχετικά με την επίδραση των εξεταζόμενων παραγόντων στα ποσοστά ανεργίας. Συγκεκριμένα κατά την περίοδο 2001 – 2014:

- Οι γυναίκες παρουσιάζουν υψηλότερα ποσοστά ανεργίας από τους άνδρες (OECD, 2008; Algan & Cahuc, 2005; Bertola et al, 2007). Συγκεκριμένα στην Ελλάδα η μέση διαφορά στα ποσοστά ανεργίας μεταξύ γυναικών και ανδρών ανέρχεται σε 7,68% σε επίπεδο εμπιστοσύνης 95%.
- Η αύξηση της ηλικίας συνοδεύεται από μείωση των ποσοστών ανεργίας (Fernandes-Alcantara, 2012; Eurostat, 2009; Mortensen & Pissarides, 1994). Συγκεκριμένα στην Ελλάδα η μέση διαφορά στα ποσοστά ανεργίας μεταξύ της νεαρότερης και της γηραιότερης ηλικιακής ομάδας ανέρχεται σε 38,33% υπέρ της γηραιότερης ομάδας. Τα άτομα με υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο παρουσιάζουν χαμηλότερα ποσοστά ανεργίας (BurrIDGE & Gordon, 1981; Holzer, 1993, Partridge & Rickman, 1995). Συγκεκριμένα στην Ελλάδα η μέση διαφορά στα ποσοστά ανεργίας μεταξύ του χαμηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου (Δεν πήγαν σχολείο) και του υψηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου (Μεταπτυχιακό και Διδακτορικό) ανέρχεται σε 8,26% υπέρ του υψηλότερου.
- Οι αστικές περιοχές χαρακτηρίζονται από υψηλότερα ποσοστά ανεργίας σε σύγκριση με τις αγροτικές περιοχές (Hincu, 2011; Stanef, 2012). Συγκεκριμένα οι αστικές περιοχές εμφανίζουν κατά μέσο όρο σε επίπεδο εμπιστοσύνης 95% υψηλότερη ανεργία κατά 3,59%.
- Υπάρχουν γεωγραφικές περιοχές που η ανεργία διαφοροποιείται σε σύγκριση με τις υπόλοιπες (BLS, 2015; Bande et al, 2008; Davies & Hallet, 2001). Η Δυτική Μακεδονία είναι η γεωγραφική περιοχή που παρουσιάζει τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας στην Ελλάδα, σε αντίθεση με την Πελοπόννησο που παρουσιάζει τα χαμηλότερα (Bakas & Papapetrou. 2012)

Κατόπιν τούτων συμπεραίνεται, ότι η όποια μελλοντική προσπάθεια κεντρικής διοίκησης για μείωση της ανεργίας θα πρέπει να εστιάσει στην ανεργία των γυναικών, του χαμηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου, των νεότερων ατόμων, των αστικών περιοχών και της Δυτικής Μακεδονίας. Θα πρέπει όμως, να τονιστεί ότι η μείωση της ανεργίας στις παραπάνω ομάδες θα πρέπει να μη συνοδευτεί από επιβάρυνση της κατάστασης στις υπόλοιπες

ομάδες, καθώς κάτι τέτοιο θα άφηνε ανεπηρέαστο το συνολικό επίπεδο της ανεργίας, το οποίο ούτως ή άλλως κινείται σε ιδιαίτερα αρνητικά επίπεδα.

Το σύνολο των παραπάνω συμπερασμάτων γεννούν απορίες, οι οποίες θα ήταν καλό να διερευνηθούν από μελλοντικούς ερευνητές. Πρώτον, γεννάται η απορία κατά πόσον τα παρατηρούμενα μοτίβα ανεργίας οφείλονται και σε άλλους παράγοντες που επηρεάζουν την ανεργία κατά την εξεταζόμενη περίοδο στην Ελλάδα. Η ελληνική οικονομία πλήττεται από το 2008 από τις αρνητικές επιπτώσεις μίας κρίσης χρέους, ένα εκ των αποτελεσμάτων της οποίας είναι η ραγδαία αύξηση της ανεργίας σε δυσθεώρητα μεγέθη. Για το λόγο αυτό, προτείνεται μελλοντικά να διερευνηθεί , πώς διαμορφώνονται οι σχέσεις ανάμεσα στα επίπεδα της ανεργίας και άλλων δεικτών της οικονομίας κατά την τελευταία περίοδο κρίσης, καθώς και η συμπεριφορά τους με το πέρας της κρίσης.

Δεύτερον, αξίζει να εξεταστεί μελλοντικά κατά πόσον οι διαφοροποιήσεις που εντοπίστηκαν στα πλαίσια της ελληνικής οικονομίας γενικεύονται και σε άλλες οικονομίες. Έτσι, προτείνεται η σύγκριση της υπερβάλλουσας ανεργίας που παρατηρείται στις γυναίκες, στα άτομα χαμηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου, στα νεαρότερα άτομα και στις αστικές περιοχές με την αντίστοιχη ανεργία σε άλλες χώρες. Θα ήταν δε προτιμότερο οι επιλεγόμενες χώρες να χαρακτηρίζονται από παρόμοιες με την Ελλάδα παραγωγικές συνθήκες.

Τρίτον και τελευταίο, στα πλαίσια της παρούσας εργασίας εντοπίστηκε η σημαντικά αυξημένη ανεργία στη Δυτική Μακεδονία, η οποία είναι και η μοναδική γεωγραφική περιοχή της χώρας που απέχει στατιστικά σημαντικά με υψηλότερα ποσοστά ανεργίας. Η διαφοροποίηση αυτή δημιουργεί πολλές απορίες ως προς τα χαρακτηριστικά της οικονομίας της συγκεκριμένης περιοχής που δημιουργούν τις προϋποθέσεις για τα επίπεδα αυτά της ανεργίας. Για το λόγο αυτό, προτείνεται σε μελλοντικούς ερευνητές να προσπαθήσουν να εντοπίσουν τις παραμέτρους εκείνες που διαφοροποιούν τη συγκεκριμένη περιοχή από την υπόλοιπη Ελλάδα. Ο καθορισμός αυτών των παραμέτρων θα είναι ιδιαίτερος χρήσιμος και για τη λήψη σχετικών μελλοντικών πολιτικών πρωτοβουλιών για την ανάσχεση της ανεργίας.

4. Αποτελέσματα της οικονομικής κρίσης

4.1 Κρίση στην Ελλάδα-Οικονομικό αντίκτυπο

Οι συνέπειες για τον υπόλοιπο κόσμο ενισχύθηκαν από τις ανισορροπίες που είχαν δημιουργηθεί σε πολλές χώρες κατά τη διάρκεια της μακράς περιόδου της ισχυρής ανάπτυξης. Οι ανισορροπίες αυτές θα μπορούσαν μόνο να αυξηθούν εφ'όσον οι επενδυτές ήταν πρόθυμοι να αναλάβουν μεγαλύτερο κίνδυνο. Η ανάπτυξη στις ΗΠΑ μείωσε την προθυμία της ανάληψης κινδύνων από την πλευρά των επενδυτών σε παγκόσμιο επίπεδο, κάτι που οδήγησε σε μεγάλες αλλαγές στη συμπεριφορά των επενδυτών.

Η εξάλειψη αυτών των ανισορροπιών, οι οποίες βρίσκονται σε εξέλιξη, έχει οδηγήσει σε υφέσεις σε πολλές περιπτώσεις όπως στα κράτη της Βαλτικής και της Ισλανδίας (Kouretas and Vlamis, 2011:394). Οι επιπτώσεις σε ορισμένες χώρες της Ευρώπης ήταν τόσο σοβαρές όσο στις ΗΠΑ, λόγω των στενών δεσμών του χρηματοπιστωτικού τους τομέα, λόγω των ισχυρών εμπορικών σχέσεων και σε ορισμένες περιπτώσεις, των μακροοικονομικών ανισορροπιών. Οι αρνητικές επιπτώσεις της κρίσης ήταν αισθητές σε οικονομίες της Ασίας-Ειρηνικού με εξαγωγικό προσανατολισμό μέσω των τρεχουσών και κεφαλαιακών λογαριασμών του ισοζυγίου πληρωμών. Η ζήτηση εξαγωγών από διάφορα κράτη μειώθηκε αισθητά όπως και ο όγκος των ιαπωνικών εξαγωγών. Στις αναδυόμενες και τις αναπτυσσόμενες χώρες, των

οποίων η ανάπτυξη εξαρτάται εξαιρετικά από τις ξένες επενδύσεις και τη χρηματοδότηση, οι επενδυτές απέσυραν μαζικά περιουσιακά τους στοιχεία, τα οποία είχαν αρνητικό αντίκτυπο στην παραγωγή, στην ανάπτυξη των επιχειρήσεων και στις τιμές της αγοράς (Akram, et. al., 2011).

Η βαθιά οικονομική ύφεση είχε φυσικά μεγάλες κοινωνικές συνέπειες. Η σημαντικότερη επίπτωση ήταν μια αύξηση της ανεργίας. Η μείωση της ζήτησης ανάγκασε τις εταιρίες να απολύσουν εκατομμύρια εργαζομένων και η ανεργία αυξήθηκε σε πολλές χώρες (Koutsoukis & Roukanas, 2011).

Η χρηματοπιστωτική και οικονομική κρίση είχε σημαντικές επιπτώσεις στα δημόσια οικονομικά. Η δημοσιονομική θέση ήταν πολύ τεταμένη σε πολλές χώρες. Αυτό ήταν αποτέλεσμα της πρωτοφανούς ύφεσης στην πραγματική οικονομία και σε μικρότερο βαθμό, κατά διακριτική ευχέρεια στα μέτρα δημοσιονομικής πολιτικής και της χορήγησης δημόσιων κεφαλαίων σε χρηματοπιστωτικές εταιρίες. Το ΔΝΤ εκτιμά ότι τα μέτρα διακριτικής ευχέρειας το 2009 στις χώρες G20 ανήλθε σε 2% του ΑΕΠ και η οικονομική στήριξη του χρηματοπιστωτικού τομέα σε 2,2%. Όμως, τα μεγάλα δημόσια ελλείμματα φαίνεται να αντανakλούν την αδύναμη δημοσιονομική θέση σε ορισμένες χώρες πριν από την έναρξη της κρίσης (Mabbett & Schelke, 2010).

Το πραγματικό ΑΕΠ μειώθηκε σχεδόν κατά 30% στην Ελλάδα από το 2007, λόγω της σοβαρής δημοσιονομικής λιτότητας. Η ανεργία ήταν 26% το 2014 και υπήρξε μια φυγή ειδικευμένου εργατικού δυναμικού. Όπως και με την Κύπρο, έτσι και στην Ελλάδα απαιτούνταν σημαντικές οικονομικές και δημοσιονομικές μεταρρυθμίσεις (Nelson et. al., 2015).

Η συνεχής εκροή καταθέσεων από τις ελληνικές τράπεζες είχε σοβαρές συνέπειες στους ισολογισμούς τους τελευταίους μήνες και χρόνια. Σύμφωνα με στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδος, το σύνολο των καταθέσεων υποχώρησε στα 43,4 δισ. ευρώ το 2015 από 164,3 δισ. ευρώ το 2014. Για να έχουν ρευστότητα οι ελληνικές τράπεζες αναγκάστηκαν να στραφούν προς την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα για βοήθεια έκτακτης ανάγκης, στο πλαίσιο της λεγόμενης «έκτακτης βοήθειας ρευστότητας της ΕΚΤ».

Ο ELA (Emergency Liquidity Assistance-Έκτακτη Βοήθεια Ρευστότητας) έχει χορηγήσει σε προβληματικές τράπεζες «βοήθεια ρευστότητας», στην ουσία, δάνεια σε μετρητά κατά ορισμένων ειδών εξασφαλίσεων, όπως καλυμμένα ομόλογα ή κρατικά ομόλογα. Τα δάνεια του ELA τρέχουν για περιορισμένο χρονικό διάστημα και παρέχουν περιορισμένα ποσά. Οι έλεγχοι κεφαλαίου εφαρμόστηκαν στην Ελλάδα στο τέλος του Ιουνίου 2015 στην προσπάθεια να σταματήσουν τη χρεοκοπία των τραπεζών λόγω της πολιτικής αστάθειας στη χώρα. Ωστόσο, τα τραπεζικά δεδομένα από την ΕΚΤ και την Τράπεζα της Ελλάδας δείχνουν ότι οι ελληνικές τράπεζες υπέστησαν σημαντικές απώλειες σε καταθέσεις και επιδεινώθηκε ο λόγος των δανείων προς τις καταθέσεις ήδη από το τελευταίο τρίμηνο του 2014. Πιο συγκεκριμένα την περίοδο Οκτώβριος 2009 - Ιούνιος 2012 οι συνολικές καθαρές εκροές ήταν ύψους 88,9 δις ευρώ, την περίοδο Ιουλίου 2012 - Νοεμβρίου 2014 καταγράφηκαν εισροές ύψους 12,1 δις ευρώ και από το Δεκέμβριο του 2014 έως τον Απρίλιο του 2015 υπήρξαν πάλι μεγάλες μηνιαίες εκροές ύψους 29,4 δις ευρώ.

Παρά την εμφανή κρίση, οι αρχές ήταν υποτονικές να αναλάβουν δράση και να εφαρμοστούν περιορισμοί σε έναν λόγο δανείων καταθέσεων 150% θέτοντας συγκεκριμένους περιορισμούς στις τράπεζες στο να χορηγούν δάνεια, σε τιμή σημαντικά υψηλότερη από τη μέγιστη αποδεκτή τιμή του 120% (Van den End 2014). Οι προσομοιώσεις που έκαναν στη μελέτη τους οι Samitas και Polyzos (2015) έδειξαν ότι η έγκαιρη έγκριση των ορίων στις ροές κεφαλαίων μπορεί να περιορίσει τις αρνητικές επιπτώσεις των περιορισμών στο τραπεζικό σύστημα και στην πραγματική οικονομία.

Συνολικά, οι συγγραφείς Samitas και Polyzos (2015) έδειξαν τις επιζήμιες συνέπειες των ελέγχων κεφαλαίου στο χρηματοπιστωτικό σύστημα. Αυτές οι αρνητικές επιπτώσεις διοχετεύονται στην πραγματική οικονομία, μέσα από μια πτώση των εταιρικών επενδύσεων, η οποία επιφέρει απώλεια της συνολικής παραγωγής. Παρά το γεγονός ότι η έγκαιρη υιοθέτηση περιορίζει αυτές τις επιδράσεις, οι αρχές θα πρέπει να αποφεύγουν τους ελέγχους του κεφαλαίου συνολικά, όταν ασχολούνται με μια τραπεζική κρίση. Οι υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής πρέπει να επικεντρωθούν στην ανάπτυξη άλλων καλύτερων

μέσων πολιτικής και να εφαρμόσουν ελέγχους κεφαλαίων μόνο ως έσχατη λύση.

Αν και αρχικά οι προβλέψεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής πρότειναν ότι η οικονομική δραστηριότητα στην Ελλάδα θα πληγεί σοβαρά, η αύξηση του πραγματικού ΑΕΠ αυξήθηκε το δεύτερο τρίμηνο του 2015 κατά 0,9% (1,6% σε ετήσια βάση) (Samitas & Polyzos, 2015). Από τα προκαταρκτικά δεδομένα στον πραγματικό τομέα προκύπτει η αρνητική επίδραση των ελέγχων στην κίνηση κεφαλαίων στην πραγματική οικονομία και μια απότομη αύξηση της αβεβαιότητας:

- Η οικονομική εμπιστοσύνη μειώθηκε απότομα τον Αύγουστο του 2015 (75,2% από 81,3% τον Ιούλιο), σχεδόν φθάνοντας σε ιστορικά χαμηλά επίπεδα, κυρίως λόγω της σημαντικής μείωσης της εμπιστοσύνης των καταναλωτών, ως αποτέλεσμα της αυξανόμενης απαισιοδοξίας σχετικά με τη γενική οικονομική κατάσταση και την ανεργία (πάνω από 27%)(Τράπεζα της Ελλάδος, 2015).

- Το σύνολο των ληξιπρόθεσμων οφειλών (προμηθευτές και επιστροφές φόρων) αυξήθηκαν σε 5,7 δις €, ξεπερνώντας κατά σχεδόν 2,0 δις € το επίπεδο του Δεκεμβρίου 2014(Τράπεζα της Ελλάδος, 2015).

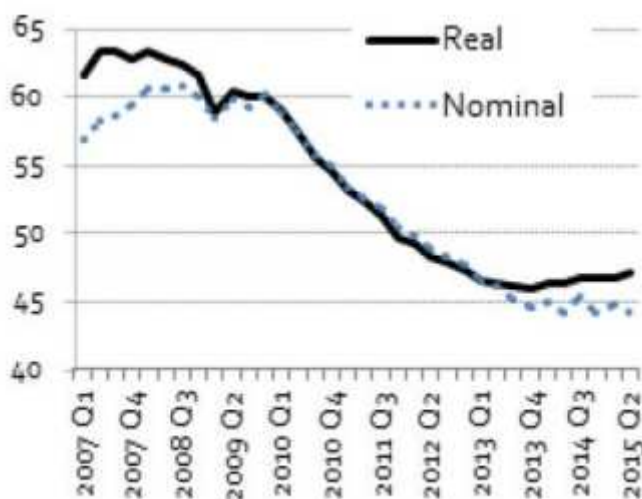
- Ωστόσο, η επιδείνωση της δυναμικής του ΑΕΠ θα αντισταθμιστεί από τουριστικές αφίξεις και εισπράξεις οι οποίες αναμένεται να φθάσουν σε υψηλά επίπεδα (+ 7% σε σχέση με το 2014). Οι ονομαστικές εισαγωγές αγαθών μειώθηκαν κατά 32% (εκτιμάται σε -25% σε πραγματικούς όρους) τον Ιούλιο του 2015 λόγω των ελέγχων κεφαλαίου (Τράπεζα της Ελλάδος, 2015).

- Οι ελληνικές τράπεζες έκλεισαν για τρεις εβδομάδες στο πλαίσιο της νομοθετικής πράξης της 28ης Ιουνίου 2015 προβλέποντας μια τραπεζική αργία μικρής διάρκειας. Η διαπραγμάτευση στο Χρηματιστήριο Αθηνών έπαυσε στις 29 Ιουνίου. Στην επαναλειτουργία του μετά από 5 εβδομάδες της, σημείωσε μείωση 16,23%, με τις τραπεζικές μετοχές να βυθίζονται κατά περισσότερο από 20%(Τράπεζα της Ελλάδος, 2015).

- Το επίπεδο των μη εκπληρωθέντων δανείων συρρικνώθηκε με ετήσιο ρυθμό της τάξης του -3% τον Ιούλιο του 2015. Το ποσοστό της συρρίκνωσης των τραπεζικών πιστώσεων προς τις μη χρηματοπιστωτικές επιχειρήσεις

επιδεινώθηκε τον Ιούλιο και έφτασε σε -1,1%, αντιστρέφοντας την σταδιακή επιβράδυνση που παρατηρείται από το Φεβρουάριο του 2014 (Τράπεζα της Ελλάδος, 2015).

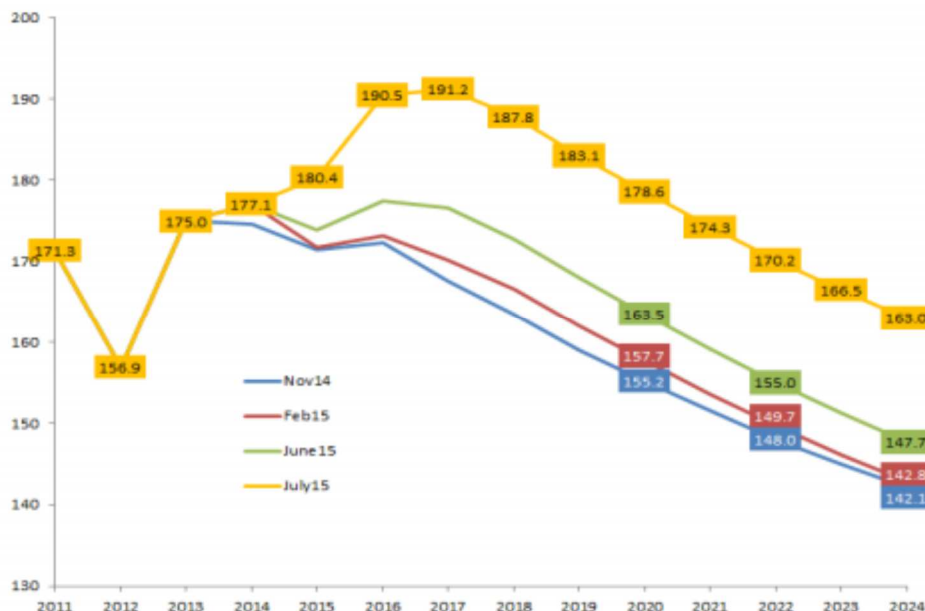
Το διάγραμμα δείχνει ότι η μείωση του ΑΕΠ ξεκινά πριν από τη διεθνή πιστωτική κρίση και συνεχίζει έως το 2014, που θα έπρεπε να ήταν το τέλος του τρίτου προγράμματος. Δύο παρατηρήσεις πρέπει να γίνουν κατά σειρά: πρώτα, ότι μέχρι την έναρξη της κρίσης, η ελληνική οικονομία απολάμβανε ισχυρή ανάπτυξη και δεύτερον, η πρώτη περίοδος ύφεσης ξεκινά το 2008 και σαφώς προηγείται της συμβατικής έναρξης της κρίσης συμπίπτοντας με μια έντονα επεκτατική δημοσιονομική στάση. Όλη αυτή την περίοδο η οικονομία ήταν σε συνεχή ύφεση, με μια μικρή αύξηση το 2014.

Διάγραμμα 2: ΑΕΠ σε ευρώ. Πηγή: Eurostat, 2015

Από τις 29 Ιουνίου, ημερομηνία που έκλεισαν οι τράπεζες και επεβλήθησαν οι κεφαλαιακοί έλεγχοι, ως τις 24 Ιουλίου είχαν εγκριθεί από την αρμόδια Επιτροπή Έγκρισης Τραπεζικών Συναλλαγών εμβάσματα για εισαγωγές αξίας 1,5 δισ. Ευρώ (Samitas & Polyzos, 2015). Σε μηνιαία βάση, πριν από την εισαγωγή των capital controls το αντίστοιχο ποσό για εισαγωγές κατά μέσο όρο ήταν περίπου 3,5 δισ. ευρώ - με δεδομένο ότι οι εισαγωγές για το σύνολο του 2014 διαμορφώθηκαν σε 41,6 δισ. ευρώ. Επειδή όμως είναι καλοκαίρι, η χώρα λόγω των επιπλέον 9 εκατομμυρίων τουριστών έχει

αυξημένες ανάγκες σίτισης (Τράπεζα της Ελλάδος, 2015). Επιπλέον, τα κεφάλαια που εγκρίθηκαν αφορούσαν «κοινωνικές» εισαγωγές. Δηλαδή καύσιμα και φάρμακα.

Διάγραμμα 3: Δυναμική του χρέους (2011-2024). **Πηγή:** Τράπεζα της Ελλάδος, 2015.

Επιπλέον, τα κεφάλαια του 1,5 δισ. ευρώ που εγκρίθηκαν αφορούσαν «κοινωνικές» εισαγωγές. Δηλαδή καύσιμα και φάρμακα. Και δικαίως δόθηκε προτεραιότητα σε αυτές τις ανάγκες, αλλά το πρόβλημα εξακολουθεί και υφίσταται, αφού οι εισαγωγές αυτές δεν κάλυψαν το κομμάτι της πραγματικής οικονομίας. Δεν κατευθύνθηκαν για αγορά πρώτων υλών για να δουλέψει η μεταποίηση, ή για τεχνολογικό εξοπλισμό, γι' αυτό και παρατηρείται δυσλειτουργία στην παραγωγική διαδικασία.

Προϋπόθεση για να ανακάμψει η ελληνική οικονομία είναι η άρση των ελέγχων των κεφαλαίων το συντομότερο δυνατόν. Μια τέτοια έγκαιρη απομάκρυνση των ελέγχων περνά μέσα από μια επιτυχημένη ανακεφαλαιοποίηση των τραπεζών, αλλά θα μπορούσε επίσης, να δημιουργηθεί και από την επαναφορά της απαλλαγής από την υποχρέωση, η οποία επηρεάζει τα εμπορεύσιμα χρεόγραφα που εκδίδονται ή είναι πλήρως εγγυημένα από το Ελληνικό Δημόσιο. Με αυτόν τον τρόπο μπορεί να μειωθεί

και να τεθεί τέλος στη δαπανηρή έκτακτη βοήθεια ρευστότητας (ELA) για να καταστεί έτσι δυνατή η συμμετοχή της Ελλάδας στο πρόγραμμα ποσοτικής χαλάρωσης (QE- Quantitative Easing).

4.2 Επιχειρήσεις εν μέσω κρίσης

Ως γνωστόν η ελληνική οικονομία διανύει μια παρατεταμένη περίοδο έντονης κρίσης με βασικά χαρακτηριστικά τη συνεχόμενη μείωση της οικονομικής δραστηριότητας και την παρουσία ύφεσης τα τελευταία χρονιά, γεγονός που έχει άμεσο αντίκτυπο στις επιδόσεις και στη λειτουργία των επιχειρήσεων της χώρας μας ανεξαρτήτως κλάδου και μεγέθους. Από τις Ετήσιες Εκθέσεις του ελληνικού εμπορίου μπορεί να αντιληφθεί κανείς την δεινή θέση των επιχειρήσεων που αφορούν όλο το εύρος των εμπορικών δραστηριοτήτων, με κύρια χαρακτηριστικά την πτωτικότητα στον κύκλο εργασιών τους, τη συρρίκνωση της κεφαλαιουχικής βάσης τους και τις μεταβολές στην κερδοφορία (Bitzenis et al., 2007).

Η όλη αυτή περίοδος της κρίσης επηρέασε την ελληνική επιχειρηματικότητα προκαλώντας αρκετά προβλήματα. Για την ακρίβεια , η κρίση είχε σαφή αντίκτυπο όχι μόνο στις πωλήσεις, στα κέρδη, στα αποθέματα και στις επενδύσεις κεφαλαιουχικού εξοπλισμού αλλά και στην απασχόληση των εργαζομένων με όλες τις κοινωνοοικονομικές συνέπειες του φαινομένου αυτού. Σημαντικό είναι μελετήσουμε πως αντιδρούν οι ελληνικές επιχειρήσεις στη σημερινή οικονομική κατάσταση που διαμορφώθηκε. Σε αυτή την δύσκολη οικονομικά περίοδο, οι επιχειρήσεις είναι απαραίτητο να χαράξουν μια σωστή στρατηγική , από την άλλη μεριά δεν υπάρχει κάποια στρατηγική, κάποιο συγκεκριμένο πλάνο δράσης ή τακτική που να είναι ικανές να εφαρμόσουν οι επιχειρήσεις ώστε να βγουν νικήτριες και δυνατές από την κρίση. Έτσι έχουμε ένα περιβάλλον ιδιαίτερα δύσκολο που προϋποθέτει άμεσες και αποφασιστικές δράσεις. Απαραίτητες προϋποθέσεις για τις επιχειρήσεις είναι, η πλήρης γνώση του περιβάλλοντος και η διαρκής ετοιμότητα στο να μπορούν να αντιλαμβάνονται τις μεταβολές του περιβάλλοντος έτσι ώστε να μπορούν αφού πρώτα τις αξιολογήσουν, να είναι ικανοί να αντιληφθούν τις ευκαιρίες που δημιουργούνται, αφού προηγουμένως διαχειριστούν τη μεγάλη αβεβαιότητα και αποφύγουν τους κινδύνους . Η διασφάλιση της ρευστότητας για τις επιχειρήσεις

είναι ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες προκειμένου να συνεχίσουν τη λειτουργία τους , ταυτόχρονα θα πρέπει να μειώσουν τις ελαστικές δαπάνες, να προβούν ορθότερη τιμολόγηση, να υιοθετήσουν καινοτόμες ιδέες και να αξιοποιήσουν το ανθρώπινο δυναμικό κατά τον βέλτιστο τρόπο. Επίσης οι επιχειρηματίες να διακρίνονται από την ικανότητα να προβλέπουν τυχόν οικονομικές δυσκολίες που έχουν να κάνουν με προβλήματα με τους προμηθευτές, με την ελάττωση των πωλήσεων, με την απώλεια μέρους του πελατολογίου , με την καθυστερημένη πληρωμή των τιμολογίων και με τη μη αποδοτική αξιοποίηση του προσωπικού . Μια σειρά μέτρων που λαμβάνουν οι επιχειρήσεις προκειμένου να αντιμετωπίσουν την κρίση σχετίζονται με την ελάττωση των τιμών, τον περιορισμό του κόστους και του χρόνου λειτουργίας , τη μείωση προσωπικού, την αλλαγή προμηθευτών, την επέκταση σε άλλες δραστηριότητες, την επέκταση πωλήσεων στο εξωτερικό, τον περιορισμό της δραστηριότητας κλπ. (Broto et al., 2011).

Σε έρευνα που πραγματοποίησε η IOBE μαζί με την McKinsey Company το 2009 έδειξε ότι ο βασικός τρόπος αντίδρασης στην κρίση σύμφωνα με την πλειονότητα των επιχειρήσεων είναι η ελάττωση στο κόστος λειτουργίας, ενώ ακολουθεί ο περιορισμός των περιθωρίων κέρδους. Το κόστος λειτουργίας μειώνεται με την περικοπή του εργατικού κόστους στο μεταβλητό του μέρους , με τη μείωση του αριθμού των απασχολούμενων και την μετατροπή των συμβάσεων τους σε άλλα είδη, με την προσαρμογή και τη τροποποίηση του χρόνου εργασίας, αλλά και μέσω της συγκράτησης των αυξήσεων των τακτικών αποδοχών. Κατά γενικότητα οι περισσότερες επιχειρήσεις επιλέγουν ένας συνδυασμός επιμέρους δράσεων όπως τη μείωση τιμών ή και τη μείωση της παραγωγής. Στα μέτρα πολιτικής που θεωρούνται καταλληλότερα για την αντιμετώπιση της κρίσης των ελληνικών επιχειρήσεων περιλαμβάνεται η μείωση της φορολογίας, η μείωση των επιτοκίων δανεισμού, η αύξηση των δημοσίων επενδύσεων, η αύξηση της ρευστότητας στην αγορά ο περιορισμός της γραφειοκρατίας,. Οι ελληνικές επιχειρήσεις και το μέλλον τους μετά την κρίση κρίνεται αβέβαιο. Ένα θετικό είναι ότι η κρίση οδηγεί τις επιχειρήσεις να αναγνωρίσουν τα όρια αντοχής τους και να δοκιμάσουν τις δυνάμεις τους εντοπίζοντας τα προβλήματα και τις χρόνιες αδυναμίες που χρήζουν άμεσης προσοχής. Οι επιχειρηματίες πρέπει να χαρακτηρίζονται από ψυχραιμία και να

μη πανικοβάλλονται στην κατάσταση αβεβαιότητας που βιώνουν (Bitzenis et al., 2007).

Οι επιχειρήσεις με διορατικότητα και καλή προετοιμασία δύνανται να εντοπίσουν τις σημαντικές ευκαιρίες μέσα στην κρίση και να τις εκμεταλλευτούν γιατί η κρίση από τη μια πλευρά μπορεί να συνιστά περίοδο δοκιμασίας, από την άλλη όμως αποτελεί ευκαιρία ενίσχυσης και βελτίωσης. Τώρα όσον αφορά τα καταναλωτικά πρότυπα, η κρίση τα έχει επηρεάσει απολύτως με αποτέλεσμα την αλλαγή της κατεύθυνσης. Έτσι, έχουμε τον καταναλωτή να χαρακτηρίζεται από ευαισθησία στο θέμα της τιμής σε συνδυασμό με το να μη απωλέσει από την ποιότητα των προσφερόμενων υπηρεσιών και προϊόντων. Σε πρώτη φάση ο καταναλωτής κάνει έρευνα αγοράς με σκοπό να πραγματοποιήσει τις αγορές του ενώ προσπαθεί να βρει έξυπνες λύσεις με στροφή σε υπηρεσίες και σε προϊόντα με συμφέρουσες τιμές και όσο την καλύτερη δυνατή ποιότητα. Παρατηρήται στροφή σε προϊόντα ιδιωτικής ετικέτας, τα οποία γνωρίζουν έντονη ζήτηση, αντίθετα στα επώνυμα προϊόντα η ζήτηση έχει μειωθεί σε σημαντικό βαθμό. Οι επιχειρήσεις λοιπόν θα πρέπει να προσφέρουν προσιτές και συμφέρουσες λύσεις στους καταναλωτές προσέχοντας ταυτόχρονα και την ποιότητα των προσφερόμενων προϊόντων και υπηρεσιών (Bitzenis et al., 2007).

Οι επιχειρήσεις προκειμένου να ανταπεξέλθουν στις συνθήκες που διαμόρφωσε η κρίση θα πρέπει να διατηρηθούν σε υψηλό επίπεδο όσον αφορά το ανταγωνιστικό συγκριτικό τους πλεονέκτημα μέσα από την διαφοροποίηση, την ευελιξία, την άμεση προσαρμογή τους στις νέες καταστάσεις, την αξιοποίηση της νέας τεχνολογίας και των νέων μέσων και τέλος την εισαγωγή καινοτομιών (Bitzenis et al., 2007).

Από εκθέσεις της IOBE η χρηματοδότηση προς τις επιχειρήσεις αυξήθηκε με πολύ υψηλούς ρυθμούς μετά την ένταξη της χώρας στην ζώνη του ευρώ και μέχρι το τέλος του 2008 με μέσο ετήσιο ρυθμό αύξηση περίπου 15%. Ειδικότερα από 50,9 δις παροχής στο τέλος του 2001, στην επόμενη πενταετία είχαμε σχεδόν διπλασιασμό, για να φτάσει στον τριπλασιασμό τον Ιούνιο του 2010 συμπεριλαμβάνοντας περιλαμβάνοντας του ελεύθερους επαγγελματίες, αγρότες και άλλες ατομικές επιχειρήσεις και να ακολουθήσει ελαφριά

αποκλιμάκωση στη συνέχεια με 137,3 δις € εκ των οποίων 16,2 δις αποδίδονται σε ελεύθερους επαγγελματίες, , ατομικές επιχειρήσεις και αγρότες. Η καθαρή ροή της χρηματοδότησης προς τις επιχειρήσεις από τον Απρίλιο του 2011 παρουσίαζε θετική κατεύθυνση ενώ ο ετήσιος ρυθμός της πιστωτικής επέκτασης παρουσίασε μικρή αύξηση. Για το σύνολο του πρώτου τετραμήνου του 2011 η χρηματοδότηση προς τις επιχειρήσεις ανήλθε στα 341 εκατ. ευρώ ενώ ο μέσος ετήσιος ρυθμός της πιστωτικής επέκτασης αυξήθηκε κατά 1%. Αν μελετήσουμε την χρηματοδότηση των επιχειρήσεων κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι το πρώτο τετράμηνο του 2011 παρουσιάζεται αύξηση στον ετήσιο ρυθμό μεταβολής της χρηματοδότησης προς κάποιους κλάδους τους κλάδους και συγκεκριμένα του τουρισμού , της ναυτιλίας , τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα , τον ηλεκτρισμό-φωταέριο-ύδρευση, και τις λοιπές επιχειρήσεις.

Από την άλλη πλευρά παρατηρείται να επιβραδύνεται ο ρυθμός χρηματοδότησης στους υπόλοιπους κλάδους, όπως της γεωργίας , της βιομηχανίας , του εμπορίου, των μεταφορών και των κατασκευών. Από τα στοιχεία της IOBE συμπαιρνουμε ότι το μέρος χρηματοδότησης που παρείχε το τραπεζικό σύστημα στις επιχειρήσεις αν εξαιρέσουμε αυτές, ατομικών επιχειρήσεων, αγροτών και ελεύθερων επαγγελματιών έως τον Απρίλιο του 2011, από 20% έχει αποδοθεί στη Βιομηχανία και στο Εμπόριο αντίστοιχα, το 9,3% προς τον κλάδο των κατασκευών , το 13,4% προς τη Ναυτιλία και τέλος το 5,9% στον Τουρισμό και ένα μικρό ποσοστό στον Ηλεκτρισμό, Φωταέριο και Ύδρευση, στα Λοιπά χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, στη Γεωργία, στις Μεταφορές και το υπόλοιπο ποσοστό στις επιχειρήσεις των υπόλοιπων κλάδων. Αυτά που αναφέρονται παραπάνω αποτυπώνουν την εικόνα τις κρίσης την πρώτη περίοδο. Τα τελευταία χρόνια οι επιμέρους κατηγορίες χρηματοδοτήσεων που αφορούν όλους τους κλάδους πέρασαν σε αρνητικούς ρυθμούς μεταβολής (Bitzenis et al., 2007).

Η κρίση λοιπόν επηρέασε τη χρηματοδότηση των επιχειρήσεων από τις τράπεζες. Έρευνα που πραγματοποιήθηκε επιβεβαιώνει ότι η πλειοψηφία των επιχειρήσεων αντιμετωπίζουν πρόβλημα χρηματοδότησης λόγω της περιορισμένης ρευστότητας των συνεργαζόμενων προμηθευτών και πελατών¹⁴. Στα προβλήματα χρηματοδότησης έρχονται να προστεθούν η

άρνηση των τραπεζών να προχωρήσουν σε έκδοση νέων δανείων, η αύξηση στο κόστος δανεισμού, και ο περιορισμός ρευστότητας λόγω νέων πολιτικών . Τέλος τα προβλήματα που έχουν να αντιμετωπίσουν οι μεγάλες επιχειρήσεις όσον αφορά τη τραπεζική χρηματοδότησή τους, είναι η άρνηση των τραπεζών να εγκρίνουν νέα δάνεια από τις τράπεζες και το υψηλότερο κόστος δανεισμού (Βενιανιανάκης, 2011).

Η έρευνα του Ινστιτούτου Μικρών Επιχειρήσεων της ΓΣΕΒΕΕ σε συνεργασία με την εταιρία MARC AE διεξάγει σε εξαμηνιαία βάση από τον Μάιο του 2009 έρευνα που αποτελεί την πρώτη για το 2013, με πανελλαδικό δείγμα 1.201 πολύ μικρών και μικρών επιχειρήσεων (0-49 άτομα προσωπικό), στο διάστημα 21 έως 28 Ιανουαρίου 2013 και με βασικό στόχο την σκιαγράφηση του οικονομικού κλίματος στις πολύ μικρές και μικρές επιχειρήσεις, στους κλάδους της μεταποίησης, του εμπορίου και των υπηρεσιών, που συναποτελούν το 99,6% των επιχειρήσεων της χώρας μας. Τα αποτελέσματά της θα μπορούσαν να συσχετιστούν με αντίστοιχα προηγούμενων ερευνών (Φεβρουάριος 2010 - Ιούλιος 2015). Οι έρευνες εξ' άλλου αυτές, είναι το μοναδικό εργαλείο, σε πανελλαδικό επίπεδο, για την καταγραφή της κατάστασης και της πορείας του μεγαλύτερου τμήματος της πραγματικής οικονομίας στην Ελλάδα. Μέσο αυτής, γίνεται προσπάθεια να αποτυπωθούν και να καταγραφούν οι τάσεις του οικονομικού κλίματος καθώς και να μελετηθούν οι βασικοί δείκτες λειτουργίας των μικρών επιχειρήσεων κατά το 2ο εξάμηνο του 2012, ενώ παράλληλα παρατηρείται πρόβλεψη για το 1ο εξάμηνο του 2013.

Τα κυριότερα συμπεράσματα της έρευνας μελετώνται και σχολιάζονται συνοπτικά παρακάτω: Η αποτίμηση του β' εξαμήνου 2015 διατηρείται αρνητική, καθώς για το 82% των μικρών επιχειρήσεων η κατάσταση έχει επιδεινωθεί. Όλα τα οικονομικά μεγέθη των επιχειρήσεων έχουν αρνητικές επιδόσεις, με οριακή επιβράδυνση. Στο 81,1 % των επιχειρήσεων παρατηρείται μείωση στον κύκλο εργασιών, με αξιολογότερη τη μείωση που καταγράφεται στις εμπορικές επιχειρήσεις. Ο μέσος όρος μείωσης του τζίρου για το δεύτερο εξάμηνο του 2015 είναι 32,9%. Ο δείκτης που καταγράφει τη σημαντικότερη μείωση είναι της επενδυτικής δραστηριότητας των επιχειρήσεων, αφού μόνο το 5,7% αύξησε την επενδυτική δαπάνη. Επιπλέον οι προβλέψεις για το πρώτο εξάμηνο του 2016

εξακολουθούν να είναι δυσοίωνες καθώς οι προσδοκίες των επιχειρήσεων είναι αρνητικές (62,9% του δείγματος). Το 45,2% των επιχειρηματιών πιστεύουν ότι το πρώτο εξάμηνο του 2016 δεν θα κάνουν καμία επένδυση, ενώ ένα επιπρόσθετο 41,5% θα συνεχίσει με μείωση των επενδύσεων, ενισχύοντας ένα επικίνδυνο κλίμα από-επένδυσης. Η επενδυτική ανασφάλεια και αδράνεια των επιχειρηματιών αιτιολογείται και από το ότι το 33% αυτών θεωρεί ότι η αγορά θα ανακάμψει.

4.3 Μέθοδοι κερδοφορίας εν μέσω κρίσης

Η Ελληνική οικονομική κρίση έχει δημιουργήσει ένα νέο επιχειρηματικό περιβάλλον υψηλής αβεβαιότητας όπου το μάνατζμεντ έχει δυσκολίες να προβλέψει και άρα να θέσει στόχους. Σε τέτοιες περιόδους, ο καταναλωτής δίνει την ευκαιρία για ανάδειξη νέων προϊόντων, αφού προτιμάει συνήθως προϊόντα που προσφέρουν καλή ποιότητα, δίνουν πιο προσιτές λύσεις, αλλά σε χαμηλότερο κόστος. Οι οικονομικές κρίσεις, όμως, πάντα δημιουργούν και ευκαιρίες, αρκεί όμως οι επιχειρήσεις να έχουν την αναγκαία οργανωτική ετοιμότητα, τη σωστή δημιουργικότητα και οικονομική στήριξη. Βέβαια, στην Ελλάδα η δυνατότητα αυτή δυσχεραίνεται γιατί η έλλειψη ρευστότητας από το τραπεζικό σύστημα αποτρέπει σε μεγάλο βαθμό την αντοχή, την ανάπτυξη και τη στρατηγική προσαρμογής των επιχειρήσεων (Δουκίδης, 2011).

Το ερώτημα είναι το κατά πόσο οι Ελληνικές επιχειρήσεις είναι σε ετοιμότητα και θα αντέξουν στην κρίση. Παρ' ότι η "ικανότητα του μάνατζμεντ" στον Ελληνικό ιδιωτικό τομέα είναι πάνω από τον Ευρωπαϊκό μέσο όρο, συνήθως οι Ελληνικές επιχειρήσεις δεν έχουν ισχυρή ανταγωνιστική θέση στις διεθνείς κλαδικές αλυσίδες αξίας και έχουν αρκετά απλοϊκά επιχειρηματικά μοντέλα. Παράλληλα, αντιμετωπίζουν ένα αρνητικό ρυθμιστικό και θεσμικό περιβάλλον λειτουργίας (ίσως το αρνητικότερο στην Ευρωπαϊκή Ένωση), το οποίο έχει δημιουργήσει κλαδικές διαστρεβλώσεις, απροθυμία νέο εισερχομένων επενδυτών και συνήθεια στη χαμηλή παραγωγικότητα και συντήρηση του status quo. Παρ' όλα αυτά, υπάρχουν κάποιοι επιχειρηματικοί κλάδοι στην Ελλάδα που έχουν επιδείξει υψηλά επίπεδα ανταγωνιστικότητας, συνεχούς καινοτομίας και διεθνούς επέκτασης. Αυτοί οι κλάδοι προσφέρουν

βέλτιστες πρακτικές προς μίμηση και είναι πιο πιθανόν να επιβιώσουν, κάτω βέβαια από συγκεκριμένες θεσμικές συνθήκες και στρατηγικές. Τα τέσσερα παρακάτω κλαδικά παραδείγματα σκιαγραφούν τις στρατηγικές επιχειρήσεων για το μέλλον και το αναγκαίο εθνικό περιβάλλον και σχετικών δημόσιων πολιτικών για να αντιμετωπισθεί η οικονομική κρίση (Δουκίδης, 2011).

• **Νέοι τεχνολογικοί κλάδοι με διεθνή κρίσιμη μάζα.** Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο νεοσύστατος (max 5 ετών) κλάδος των εφαρμογών κινητής τηλεφωνίας με 50 Ελληνικές επιχειρήσεις, 5.000 επιστήμονες / στελέχη και πωλήσεις 0,5 δισ. € που κυρίως αφορούν εξαγωγές. Οι καινοτόμες υπηρεσίες και λογισμικά εφαρμογών που προσφέρουν βασίζονται κυρίως σε Ελληνικά στελέχη και ερευνητικά προγράμματα συνεργασίας επιχειρήσεων με Ελληνικά ΑΕΙ. Οι κορυφαίες εταιρίες είναι ήδη εισηγμένες σε χρηματιστήρια του εξωτερικού και έχουν κέντρα διανομής σε πολλές χώρες. Η αναγκαία εδώ πολιτική είναι η βοήθεια, μέσω της διευκόλυνσης ίδρυσης και αξιοποίησης ερευνητικών αποτελεσμάτων, νέων μικρών επιχειρήσεων (από στελέχη του κλάδου και νέους επιστήμονες) να εξαπλωθούν με έδρα την Ελλάδα σε όλες τις διεθνείς αγορές, προσφέροντας τουλάχιστον 5.000 νέες θέσεις εργασίας σε μηχανικούς υψηλών προδιαγραφών και πάνω από 1 δισ. € σε εξαγωγές σε λίγα χρόνια.

• **Κλάδοι μεταποίησης με καινοτόμα και διεθνώς αναγνωρισμένα βιομηχανικά προϊόντα.** Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η βιομηχανία αλουμινίου στην Ελλάδα που σε μέγεθος είναι στην 5η θέση στην Ευρώπη. Κατάφερε, εκμεταλλευόμενη την ποιότητα του Ελληνικού βωξίτη, τις καινοτόμες επενδύσεις και την οξυδέρκεια των επιχειρηματιών, να δημιουργήσει καινοτόμα, πιστοποιημένα και διεθνώς αναγνωρισμένα τελικά προϊόντα (πχ. κουφώματα, καλοπετάσματα) που χρησιμοποιούνται σε κατασκευαστικά έργα σε όλο τον κόσμο. Τα 2/3 της παραγωγής πλέον εξάγονται (700.000 τόνοι ημιέτοιμων προϊόντων αξίας πάνω από 1,5 δισ. €) στις απαιτητικές αγορές της Δ. Ευρώπης. Ενώ οι εταιρίες στο εξωτερικό είναι μεταξύ των κορυφαίων, στην Ελλάδα αντιμετωπίζουν ένα εχθρικό περιβάλλον για την περαιτέρω ανάπτυξή τους. Άρα, η αναγκαία πολιτική είναι η θεσμοθέτηση εθνικών προδιαγραφών για τα τελικά προϊόντα που θα αυξήσουν περαιτέρω την ανταγωνιστικότητα και καινοτομία των προϊόντων και μηχανισμούς ελέγχου της αγοράς για την

καταπολέμηση του αθέμιτου ανταγωνισμού από αντιγραφές προϊόντων και των μη-νόμιμων συναλλαγών.

• **Ποιοτικά τρόφιμα σε συνδυασμό με τεχνολογία, καινοτομία και διεθνές branding.** Με εξαγωγές που ξεπερνούν τα 2 δισ. € και περισσότερους από 100.000 εργαζόμενους αναδεικνύεται ο κορυφαίος κλάδος μεταποίησης με σημαντικές προοπτικές αφού όμως επικρατήσει ως εθνικός στόχος για όλη την Ελληνική επικράτεια. Εδώ η αναγκαία πολιτική είναι η ανάδειξη τουλάχιστον 1.000 μικρών εταιριών (εθνικών πρωταθλητών) που εκμεταλλεύονται συγκεκριμένα τοπικά γεωγραφικά αγροτικά / κτηνοτροφικά χαρακτηριστικά, αξιοποιούν παραγωγικές καινοτομίες και προσφέρουν ένα συνολικό διεθνές branding με έμφαση αποκλειστικά στις εξαγωγές. Η διεθνής επικράτηση της μεσογειακής διατροφής προσφέρει ένα σημαντικό βοήθημα στον εθνικό αυτό στόχο, που σε συνάρτηση με τον τουρισμό μπορεί να γίνει πραγματικότητα.

• **Οργανωμένο λιανεμπόριο τροφίμων με υψηλή συμβολή στο ΑΕΠ.** Τα τελευταία χρόνια αναδεικνύεται ως ο κλάδος με την υψηλότερη συμβολή στην ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας με 7% συμβολή στην Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία, με 200.000 εργαζόμενους (ο μοναδικός που αύξησε την απασχόληση το 2011) και με 7 δισ. € επενδύσεις την τελευταία δεκαετία. Παράλληλα, έχει αναπτύξει βέλτιστα καινοτόμα συστήματα στην αποθήκευση και διανομή προϊόντων, στο ηλεκτρονικό επιχειρείν και στην προσφορά αξίας στον τελικό καταναλωτή. Λειτουργεί όμως μέσα στο πιο αναχρονιστικό θεσμικό πλαίσιο στην Ευρώπη όσον αφορά στη δημιουργία και λειτουργία καταστημάτων και κέντρων διανομής, καθώς και στη διακίνηση προϊόντων. Στην ουσία, είναι ένα αρνητικό θεσμικό πλαίσιο που δημιουργεί διαστρεβλώσεις στην ανάπτυξη της αγοράς και στην αύξηση του τελικού κόστους. Εδώ η αναγκαία πολιτική είναι η αναμόρφωση του εθνικού θεσμικού πλαισίου λειτουργίας του κλάδου στα Ευρωπαϊκά πρότυπα που μπορεί να επιφέρει μια αύξηση κατά 25% στα 14 δισ € που ήδη προσφέρει ο κλάδος στην εθνική Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (Δουκίδης, 2011).

Από τα παραπάνω αναδεικνύεται ότι δύο σημαντικοί παράγοντες αντιμετώπισης της κρίσης είναι η επιχειρηματική καινοτομία και το η ενίσχυση λειτουργίας και ανάπτυξης της ιδιωτικής οικονομίας. Παρ' ότι η Ελλάδα υστερεί

σε δαπάνες στην Έρευνα και Ανάπτυξη φαίνεται ότι στην Ελληνική επιχειρηματική πρακτική υπάρχουν παραδείγματα επιτυχούς απορρόφησης, προσαρμογής και διάχυσης της τεχνολογίας και της καινοτομίας. Το Ελληνικό μάνατζμεντ έχει αποδείξει ότι είναι ανοικτό να αφομοιώνει, προσαρμόζει και να δημιουργεί καινοτομία σε διαδικασίες, προϊόντα και επιχειρηματικά μοντέλα. Οι περιορισμένες, όμως, αυτές βέλτιστες κλαδικές πρακτικές θα πρέπει να γνωστοποιηθούν ευρέως και να εδραιωθούν, έτσι ώστε να γίνει πιο μαζική η εφαρμογή και αξιοποίησή τους. Το οικονομικό περιβάλλον λόγω έλλειψης χρηματοοικονομικών πόρων θα είναι πιο δυσμενές στο μέλλον. Άρα, θα πρέπει να βελτιωθεί άμεσα το θεσμικό πλαίσιο δημιουργίας, λειτουργίας και ανάπτυξης των επιχειρήσεων. Όχι όμως αόριστα και οριζόντια αλλά εξειδικευμένα σε συγκεκριμένους καινοτόμους, εξωστρεφείς και σημαντικούς κλάδους για την εθνική οικονομία (Βαγιανός, Βέττος, Μεγήρ, 2010).

Στροφή σε τομείς της ελληνικής οικονομίας με σημαντικά περιθώρια ανάπτυξης και οι οποίοι μπορούν να φέρουν ανάπτυξη και θέσεις εργασίας θα πρέπει να κάνουν οι επίδοξοι Έλληνες επιχειρηματίες, οι οποίοι, ακόμη και εν μέσω κρίσης, προτιμούν να δημιουργούν εταιρείες που ακολουθούν παραδοσιακά μοντέλα. Αυτό είναι ένα από τα βασικά μηνύματα της μελέτης της Endeavor Greece, μέλους ενός μη κερδοσκοπικού οργανισμού στήριξης και ενίσχυσης της επιχειρηματικότητας παγκοσμίως. Ένα από τα βασικά συμπεράσματα της έρευνας ήταν πως μόλις το 10% των νέων επιχειρήσεων το 2012 αφορούσε κλάδους με σημαντική δυναμική ανάπτυξη, ποσοστό που είναι μικρό. Το 90% των νέων εταιριών που ιδρύθηκαν στην Ελλάδα μέσα στην κρίση, εξακολουθούν να αναπαράγουν το εσωστρεφές και μη παραγωγικό επιχειρηματικό μοντέλο του παρελθόντος. Είναι χαρακτηριστικό πως πάνω από μία στις τέσσερις νέες επιχειρήσεις εξακολουθούν να προσανατολίζονται στο χώρο της εστίασης και στη λιανική ρούχων και παπουτσιών (Βενιανιανάκης, 2011).

Η Endeavor τονίζει πως, παρότι συντελούνται σημαντικές αλλαγές, δεν έχει ακόμη υλοποιηθεί στην Ελλάδα επιχειρηματική στροφή μεγάλης κλίμακας, ούτε έχει σχηματιστεί ένα πλήρες επιχειρηματικό “οικοσύστημα”. Όπως αναφέρει η μελέτη, “βρισκόμαστε ακόμη στην πρώτη φάση της νέας ελληνικής επιχειρηματικής σκηνής, με αυξανόμενα αλλά όχι πολλά επιτυχημένα

παραδείγματα επιχειρηματιών, με πολλούς φορείς που συχνά ανακυκλώνουν το ίδιο κοινό και αρχίζουν σταδιακά να συνεργάζονται για να παράσχουν πιο ολοκληρωμένη υποστήριξη (Μαλλάς, 2013).

Όμως, η μελέτη εντοπίζει και εννέα τομείς που παρουσιάζουν ιδιαίτερη δυναμική και πολλαπλές ευκαιρίες για όποιον αναλάβει το ρίσκο να κινηθεί σε αυτούς. Οι τομείς αυτοί είναι: - τεχνολογία και επικοινωνίες - ηλεκτρονικό εμπόριο - ενέργεια και πράσινη τεχνολογία - βιοτεχνολογία - νανοτεχνολογία - χρηματοοικονομικές υπηρεσίες - τουρισμός - υγεία - αγροτικά προϊόντα - τρόφιμα. Αξίζει, πάντως, να σημειωθεί ότι σε αυτούς τους κλάδους υπάρχουν επιχειρηματικές ευκαιρίες σε πιο συγκεκριμένους τομείς της αγοράς. Πρόκειται κυρίως για τομείς οι οποίοι μόλις τώρα κάνουν την εμφάνισή τους σε παγκόσμιο επίπεδο, άρα υπάρχει μικρότερος διεθνής ανταγωνισμός, ενώ παράλληλα προσφέρουν λύσεις προστιθέμενης αξίας με μεγαλύτερα περιθώρια κερδοφορίας.

Ένα ενδιαφέρον στοιχείο που τονίζει η μελέτη της Endeavor είναι ότι υπάρχει ένα «παράθυρο ευκαιρίας» 12-24 μηνών, κατά το οποίο επιχειρηματίες και επενδυτές καλούνται να δράσουν άμεσα. Το «παράθυρο» αυτό είναι το γεγονός ότι αυτή την περίοδο στην Ελλάδα το εργατικό κόστος είναι σχετικά χαμηλό, δημιουργώντας επιπλέον ευκαιρίες και περιορίζοντας το ρίσκο, ενώ παράλληλα αποτελεί και ένα «αντίβαρο» στα προβλήματα εισόδου στην αγορά που προκαλούν παράγοντες όπως η γραφειοκρατία και το θεσμικό πλαίσιο που δεν είναι ιδιαίτερα φιλικό.

Η έρευνα ανατρέπει παράλληλα και τα στερεότυπα που ισχύουν για το προφίλ του αναδυόμενου Έλληνα επιχειρηματία. Σύμφωνα με την Endeavor, οι περισσότεροι επιτυχημένοι νέοι Έλληνες επιχειρηματίες είναι μεταξύ 25 και 45 ετών, διαθέτουν ουσιαστική επαγγελματική εμπειρία και δίκτυο, τα οποία αξιοποιούν για την επιτυχία της επιχείρησής τους. Στρέφονται προς την επιχειρηματικότητα από επιλογή και προς αξιοποίηση συγκεκριμένων ευκαιριών, και πολύ σπανιότερα από έλλειψη άλλων προοπτικών. Δεν έχουν εργαστεί ποτέ για το Δημόσιο, έχουν διεθνείς παραστάσεις και αντιλαμβάνονται την αξία της δικτύωσης, του mentoring και της αναζήτησης έξυπνων τρόπων χρηματοδότησης. Βρίσκονται σε φάση ανάπτυξης, και αναζητούν νέο

προσωπικό, κυρίως στους τομείς των πωλήσεων και της πληροφορικής (Βενιανιανάκης, 2011).

Ένα ακόμη σημείο που εντόπισε η έρευνα είναι ότι αν και από την έναρξη της κρίσης, ο αριθμός των νέων επιχειρήσεων μειώθηκε κατά 45%, οι νέες εταιρείες που δημιουργούνται αξιοποιούν δομικά πλεονεκτήματα της χώρας (π.χ., στον τουρισμό και τα τρόφιμα), ευκαιρίες που έχουν προκύψει λόγω κρίσης (π.χ., στην ενέργεια ή το χρηματοπιστωτικό τομέα), αλλά και διεθνείς ευκαιρίες στην ευρύτερη περιοχή ή σε παγκόσμιο επίπεδο (π.χ., στον τομέα της τεχνολογίας, βιοτεχνολογίας, νανοτεχνολογίας). «Είναι πλέον σαφές ότι τέτοιες ευκαιρίες και πλεονεκτήματα υπάρχουν πολλά και παραμένουν σε μεγάλο βαθμό αναξιοποίητα, παρότι η Ελλάδα διαθέτει την απαιτούμενη πρώτη ύλη και ένα εξαιρετικά ποιοτικό ανθρώπινο δυναμικό», καταλήγει η μελέτη.

Οι προοπτικές υπάρχουν μεν, αλλά θα πρέπει να γίνουν πολλές κινήσεις. «Παρά τις θετικές ενδείξεις για την αύξηση της ποιοτικής επιχειρηματικής δραστηριότητας στην Ελλάδα, παραμένουν ισχυρά εμπόδια και στρεβλώσεις που δυσχεραίνουν το επιχειρείν, αποθαρρύνουν τη μεγάλη κλίμακα και οδηγούν πολλές εταιρείες στη μεταφορά της έδρας τους στο εξωτερικό», σημειώνει στην «ΗτΣ» ο Χάρης Μακρυνιώτης, διευθύνων σύμβουλος της Endeavor Greece.

Ο κ. Μακρυνιώτης σπεύδει να προσθέσει ότι «οι ίδιοι οι νέοι επιχειρηματίες αναφέρουν ως κυριότερο πρόβλημα όχι τόσο το απόλυτο ύψος των φορολογικών συντελεστών όσο τη συνεχιζόμενη αστάθεια που χαρακτηρίζει το φορολογικό, εργασιακό και ασφαλιστικό τοπίο. Ως δεύτερη κατά σειρά αιτία, αναφέρεται η προβληματική πρόσβαση σε ρευστότητα και χρηματοδότηση. Με μορφή είτε παραδοσιακού τραπεζικού δανεισμού, είτε -έξυπνης- χρηματοδότησης ή και επιδότησης επιτοκίου δανεισμού».

Πώς θα μπορούσε να βοηθήσει το κράτος. Ο κ. Μακρυνιώτης θεωρεί πως υπάρχουν ορισμένα σημεία όπου το κράτος, είναι σημαντικό να εστιαστεί. «Το πρώτο είναι η σταθεροποίηση των φορολογικών και άλλων κανόνων που επηρεάζουν τη λειτουργία μιας επιχείρησης. Το δεύτερο είναι η υποστήριξη οχημάτων χρηματοδότησης παρόμοιων με τα υπάρχοντα fund τεχνολογικών

επενδύσεων που να καλύπτουν όμως όλους τους τομείς με ιδιαίτερη δυναμική ανάπτυξης (π.χ. τρόφιμα ή τουρισμός (Βενιανιανάκης, 2011)).

5. Προοπτικές ανάκαμψης της οικονομίας της χώρας και επανένταξη στις διεθνείς αγορές

Για να υπάρξει οικονομική ανάπτυξη προϋποθέτει αρκετές μεταβολές στην οικονομική και κοινωνική δομή μιας χώρας. Η κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη πρέπει να βασίζεται σε δυο βασικούς άξονες, στην καλή διοίκηση και διαχείριση και στην αξιοποίηση και ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού με στόχο την κοινωνική ευημερία και τη συνολική ανάπτυξη. Επίσης, σαν απαραίτητοι συντελεστές για την ανάπτυξη μιας χώρας θεωρούνται η καλή διαχείριση και αξιοποίηση των φυσικών πόρων και των πρώτων υλών, η ανάπτυξη και αξιοποίηση του ανθρώπινου παράγοντα και η αξιοποίηση των κεφαλαιουχικών και τεχνολογικών αγαθών (Κορρές, Κόκκινου, Τσομπάνογλου, 2011).

Η μελέτη «Η Ελλάδα 10 Χρόνια Μπροστά» (McKinsey & Company, 2011) επιχειρεί να προσδιορίσει το μοντέλο και τη στρατηγική ανάπτυξης που θα πρέπει να ακολουθηθεί σε ορίζοντα δεκαετίας, χρησιμοποιώντας ως βάση την ανταγωνιστικότητα, την παραγωγικότητα, την εξωστρέφεια και την τόνωση των επενδύσεων και της απασχόλησης. Για να εκπληρώσει το σκοπό αυτό, η μελέτη αναλύει τη δομή και τις προοπτικές ανάπτυξης βασικών τομέων της οικονομίας, καθώς και δομικούς παράγοντες, προβλήματα και ευκαιρίες στην ελληνική οικονομία συνολικά. Στη συνέχεια, η μελέτη επικεντρώνεται στους πέντε μεγαλύτερους κλάδους παραγωγής (σε όρους Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας) και σε οκτώ δυναμικούς υποκλάδους, που συλλογικά έχουν τη δυνατότητα να συνεισφέρουν καθοριστικά στην αναπτυξιακή προσπάθεια της χώρας τα επόμενα χρόνια, αναγνωρίζοντας ότι μπορεί να υπάρχουν πρόσθετες ευκαιρίες ανάπτυξης σε επιπλέον κλάδους ή υποκλάδους που δεν έχουν αναλυθεί στη μελέτη αυτή.

Η μελέτη προτείνει ένα νέο Μοντέλο Ανάπτυξης της Ελλάδας για την επόμενη δεκαετία, καθώς και τις προδιαγραφές για την επανεκκίνηση της ανάπτυξης αυτής και πάνω από 100 εξειδικευμένες κλαδικές και οριζόντιες δράσεις που αφορούν τόσο το κράτος όσο και την ιδιωτική πρωτοβουλία.

Το νέο Μοντέλο Ανάπτυξης της Ελλάδας προτείνει την υιοθέτηση μίας σειράς προτεραιοτήτων που αφορούν το σύνολο της οικονομίας και περιγράφει

συγκεκριμένες δράσεις που μπορούν να αναληφθούν στο επίπεδο των πέντε κύριων κλάδων και των οκτώ αναδυόμενων υποκλάδων της οικονομίας. Η ενεργή και αποτελεσματική συμμετοχή του ιδιωτικού και του δημόσιου τομέα είναι απαραίτητη για την υλοποίηση των δράσεων αυτών (Mavroudeas et al., 2013).

Βασική πρόταση της μελέτης είναι η άμεση εφαρμογή μίας συστηματικής και καθολικής προσπάθειας που καλύπτει το σύνολο της οικονομίας και αποβλέπει στην υλοποίηση του προγράμματος των μεταρρυθμίσεων, στη μείωση του όγκου και του παρεμβατισμού του κράτους, στην απελευθέρωση της οικονομίας και την ενίσχυση των επενδύσεων και της ανάπτυξης – ιδιαίτερα δε της εξωστρέφειας. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί με μεταρρυθμίσεις όπως η υιοθέτηση της διαδικασίας «fast track» όπως εφαρμόσθηκε επιτυχημένα για τα έργα υποδομής των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004, ώστε να επιταχυνθεί η έγκριση της επένδυσης και να περιορισθεί η γραφειοκρατία, η απελευθέρωση αγορών και επαγγελματιών, καθώς και η επιτάχυνση της εκδίκασης υποθέσεων σχετικών με επενδυτικά σχέδια που εκκρεμούν στα δικαστήρια. Προτεραιότητα αποτελεί επίσης η εισαγωγή στο δημόσιο τομέα τεχνολογίας και εξειδικευμένων ανθρώπινων πόρων από τον ιδιωτικό τομέα, η δημιουργία ευκαιριών απασχόλησης για τους νέους και τις γυναίκες και η καταπολέμηση της αδιαφάνειας και της φοροδιαφυγής μέσω προηγμένων μεθόδων διάγνωσης, βεβαίωσης και είσπραξης οφειλών. Τέλος, η ίδρυση ενός θεσμικού οργάνου Οικονομικής Ανάπτυξης και Μεταρρύθμισης που θα αναφερόταν απευθείας στον Πρωθυπουργό και θα αναλάμβανε το συντονισμό και την παρακολούθηση των αναπτυξιακών δράσεων και μεταρρυθμίσεων σε όλα τα μέτωπα, αξιοποιώντας και την τεχνολογία της επιχειρηματικής και ακαδημαϊκής κοινότητας (Mavroudeas et al., 2013).

Ο επιχειρηματικός κόσμος πρέπει να επιδιώξει τη δημιουργία μεγαλύτερων μονάδων μέσω εξαγορών και συγχωνεύσεων και την υιοθέτηση πιο αποδοτικών μεθόδων παραγωγής. Πρέπει, επίσης, να γίνει πιο ενεργός στην έγκαιρη προώθηση επώνυμων ελληνικών αγαθών και υπηρεσιών στις αγορές του εξωτερικού. Μερικά σχετικά παραδείγματα που αναφέρονται στη μελέτη είναι η στρατηγική στροφή του τουρισμού προς μεγαλύτερες και ανεκμετάλλετες μέχρι σήμερα αγορές, η προσέλκυση τουρισμού υψηλής

εισοδηματικής κατηγορίας και η ενθάρρυνση των επενδύσεων σε μεγάλες Περιοχές Ολοκληρωμένης Τουριστικής Ανάπτυξης (ΠΟΤΑ), σε υψηλού επιπέδου παραθεριστικές κατοικίες, σε μαρίνες και σε σημεία ελλιμενισμού κρουαζιερόπλοιων (Χρυσικόπουλος, 2013).

Η αγροτική παραγωγή και ειδικά η μεταποίηση τροφίμων μπορεί να προσανατολιστεί προς τις αγορές του εξωτερικού, όπου συγκεκριμένα προϊόντα υψηλής ποιότητας, όπως το ελαιόλαδο, επιλεγμένα φρούτα και λαχανικά και διάφορα γαλακτοκομικά προϊόντα έχουν τη δυνατότητα να επιτύχουν οικονομίες κλίμακας με διεθνή ανταγωνιστικότητα (Krugman, 2012).

Στον τομέα της ενέργειας υπάρχουν σημαντικά περιθώρια για πιο αποδοτική ενεργειακή χρήση των υπαρχόντων και νέων εμπορικών ακινήτων και κατοικιών. Αυτό θα είχε ευνοϊκά παράπλευρα αποτελέσματα στις κατασκευές, στην ανάπτυξη της αγοράς ακίνητης περιουσίας και στις χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες, ενώ θα δημιουργούσε περιθώρια για εξαγωγές και θα προσέλκυε άμεσες ξένες επενδύσεις (De Haan et al., 2012).

Σε πολλά υποσχόμενους αναδυόμενους κλάδους, όπως η ιχθυοκαλλιέργεια και τα γενόσημα φάρμακα, θα μπορούσε να προχωρήσει η σταδιακή απελευθέρωση των αγορών με στόχο την ανάπτυξη, ιδιαίτερα σε τομείς όπου υπάρχει είτε η τεχνογνωσία είτε η δυνατότητα να δημιουργηθούν μεγαλύτερες παραγωγικές μονάδες (De Haan et al., 2012).

Ευρύτερα, αυτός ο στρατηγικός αναπροσανατολισμός της οικονομίας μπορεί να οδηγήσει σε μία πιο υγιή δομή της συνολικής ζήτησης με σαφή οφέλη για τον πρωτογενή τομέα, την ενθάρρυνση των επενδύσεων και τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας στη μεταποίηση και στη βαριά βιομηχανία. Ο τομέας της βιομηχανίας περιλαμβάνει έναν μεγάλο αριθμό σύγχρονων, οργανωμένων και διεθνώς ανταγωνιστικών ελληνικών επιχειρήσεων με σημαντική εξαγωγική δραστηριότητα. Η βιομηχανία είναι ο τομέας που συνεισφέρει τα μέγιστα σε φόρους και εισφορές. Η απελευθέρωσή της από περιττά εμπόδια, σε συνδυασμό με την ευρύτερη δημιουργία ενός φιλικού και σταθερού επιχειρηματικού περιβάλλοντος αποτελεί τη βασική προϋπόθεση για να βελτιωθεί η δυνατότητά της να αναπτυχθεί και να συνεισφέρει ακόμη

περισσότερο στην ανάπτυξη και την απασχόληση άλλων κλάδων (De Haan et al., 2012).

Είναι πλέον σαφές ότι το λανθασμένο μοντέλο ανάπτυξης του παρελθόντος πρέπει να αντικατασταθεί από μία δραστικά διαφορετική δομή ανάπτυξης και νέους στόχους. Ο καλύτερος τρόπος για να επιτευχθεί αυτό είναι να υιοθετήσει η χώρα ένα νέο Μοντέλο Ανάπτυξης της Ελλάδας. Η ανάπτυξη δεν μπορεί πλέον να στηριχθεί αποκλειστικά στην κατανάλωση. Δεν υπάρχουν πια φτηνά δανειακά κεφάλαια για να τη χρηματοδοτήσουν. Για να πετύχει τους νέους της στόχους η χώρα οφείλει να υλοποιήσει ριζικές αλλαγές στην αναπτυξιακή της «μηχανή» (De Haan et al., 2012):

1. Το εθνικό οικονομικό μοντέλο πρέπει να γίνει πολύ πιο εξωστρεφές, με έμφαση στις αγορές του εξωτερικού, για να εξάγει αγαθά και υπηρεσίες και να εισάγει επενδυτικά κεφάλαια. Διεθνώς εμπορεύσιμοι τομείς, όπως ο τουρισμός, και η βιομηχανία πρέπει να απορροφήσουν το μεγαλύτερο μέρος των διαθέσιμων πόρων, ώστε να αποκτήσουν οικονομίες κλίμακας, τεχνογνωσία και ανταγωνιστικότητα σε διεθνές επίπεδο.

2. Η χρηματοδότηση της οικονομίας πρέπει να περάσει από το δημόσιο χρέος στα ιδιωτικά και μετοχικά κεφάλαια. Αυτό απαιτεί ένα πολύ υψηλότερο επίπεδο εγχώριων και ξένων επενδύσεων. Η Ελλάδα πρέπει να δημιουργήσει ένα περιβάλλον που να είναι φιλικό προς την επιχειρηματικότητα και να προσελκύει εγχώριες και ξένες επενδύσεις, ώστε να δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας και ρυθμούς ανάπτυξης που θα επιτρέψουν στη χώρα να μειώσει τα επίπεδα χρέους.

3. Η παραγωγικότητα και η αποδοτικότητα τόσο του δημόσιου όσο και του ιδιωτικού τομέα πρέπει να βελτιωθούν. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί με την κατάργηση περιττών δημόσιων οργανισμών που δεν προσφέρουν στο κοινωνικό σύνολο και την ουσιαστική βελτίωση της αποδοτικότητας του δημόσιου τομέα. Ο ιδιωτικός τομέας πρέπει να ενεργοποιηθεί για την αξιοποίηση επιχειρηματικών και επενδυτικών ευκαιριών που θα ενισχύσουν την εξωστρέφεια και ανταγωνιστικότητα της χώρας, να στραφεί στη δημιουργία μεγαλύτερων μονάδων και σε δραστηριότητες παραγωγής και εμπορίου που αξιοποιούν καλύτερα τα επενδυτικά κεφάλαια, την τεχνολογία και το εργατικό

δυναμικό. Η περαιτέρω μεταρρύθμιση της αγοράς εργασίας θα συνεισφέρει επίσης στη βελτίωση της παραγωγικότητας.

4. Η ελληνική κοινωνία χρειάζεται ένα νέο φορολογικό ήθος, μία νέα κουλτούρα συμμόρφωσης στους φορολογικούς νόμους. Ένα καλό σημείο εκκίνησης είναι η αποτελεσματική δίωξη της φοροδιαφυγής και η κατάργηση των διαφόρων απαλλαγών που την ενθαρρύνουν. Η διαφθορά στο δημόσιο τομέα πρέπει να καταπολεμηθεί, περιορίζοντας την πολυνομία και ελαχιστοποιώντας τις συναλλαγές μεταξύ του ιδιωτικού τομέα και των δημόσιων οργανισμών σε ότι αφορά την είσπραξη φόρων και άλλους τομείς που σχετίζονται με την επιχειρηματική και επενδυτική δραστηριότητα (Harari, 2015).

5. Η χώρα χρειάζεται επίσης μία νέα αντίληψη εργασίας. Οι Έλληνες θα πρέπει να ενθαρρύνονται να εργαστούν στον ιδιωτικό τομέα, ιδιαίτερα οι νέοι και οι γυναίκες. Πρέπει να υπάρχει αξιοκρατία στην εργασία, ιδιαίτερα στο δημόσιο τομέα, και να επιβραβεύεται η ατομική προσπάθεια και η ικανότητα. Η μερική απασχόληση πρέπει να ενθαρρυνθεί ώστε να διευρυνθεί η βάση απασχόλησης και να γίνει πιο ευέλικτη η εργασία. Η κινητικότητα στην αγορά εργασίας είναι σημάδι υγιούς και ισχυρής οικονομίας που δημιουργεί ευκαιρίες απασχόλησης και δεν πρέπει να αποθαρρύνεται.

Το Μοντέλο Ανάπτυξης της Ελλάδας πρέπει να πετύχει ορισμένους ποσοτικούς στόχους που θα αντανakλούν τη βελτίωση της οικονομίας, επιφέροντας σημαντική μείωση της συνολικής κατανάλωσης ως ποσοστό επί του ΑΕΠ, αύξηση των εξαγωγών και σημαντικά υψηλότερες επενδύσεις. Επιπλέον, το Μοντέλο Ανάπτυξης της Ελλάδας πρέπει να θέσει ορισμένους στόχους, η επίτευξη των οποίων είναι κρίσιμη για την υγεία της οικονομίας – όπως η μείωση της φοροδιαφυγής και η αύξηση της κινητικότητας στην αγορά εργασίας. Για την Ελλάδα, η επίτευξη αυτών των στόχων ισοδυναμεί με τη σύγκλιση προς τα αντίστοιχα μέσα ευρωπαϊκά επίπεδα. Πρέπει να σημειωθεί, όμως, ότι για τα επόμενα χρόνια, σε ορισμένους τομείς, όπως οι άμεσες ξένες επενδύσεις ή η αύξηση της παραγωγής διεθνώς εμπορεύσιμων αγαθών, η Ελλάδα θα πρέπει να ξεπεράσει κατά πολύ τα ευρωπαϊκά επίπεδα ώστε να

καταφέρει να επαναφέρει την οικονομία σε μακροχρόνια βιώσιμη ανάπτυξη (Harari, 2015).

Πώς μπορεί να επιτευχθεί αυτό; Η ύφεση και οι κυβερνητικές μεταρρυθμίσεις που βρίσκονται σε εξέλιξη έχουν ήδη πυροδοτήσει μερικές από τις αναγκαίες μακροοικονομικές εξελίξεις. Λόγω της ύφεσης και της προσπάθειας των νοικοκυριών να περιορίσουν τα χρέη τους, η ιδιωτική κατανάλωση ήδη μειώνεται. Η συνολική (ιδιωτική και δημόσια) κατανάλωση πρέπει να μειωθεί από τα σημερινά της επίπεδα κατά περίπου 15-20 ποσοστιαίες μονάδες του ΑΕΠ προκειμένου να κινείται σε βιώσιμα, ευρωπαϊκά επίπεδα. Ο ιδιωτικός τομέας οφείλει να αλλάξει ριζικά τον προσανατολισμό του, με ιδιαίτερη έμφαση στις εξαγωγές. Αυτό έχει ήδη ξεκινήσει να συμβαίνει, κυρίως λόγω της μεγάλης αρνητικής επίπτωσης που έχει η ύφεση στην εγχώρια ζήτηση, αλλά η στροφή αυτή πρέπει να ενισχυθεί και να διατηρηθεί σε μακροπρόθεσμη (Koutsoukis et al., 2011).

Βιβλιογραφία

- Akram, M., Ali, L., Noreen, H., Karamat, M., (2011). The Greek Sovereign Debt Crisis: Antecedents, Consequences and Reforms Capacity [pdf], Διαθέσιμο στο:
[http://www.ifrnd.org/JEBS/2\(6\)%20June%202011/The%20Greek_Sovereign%20Debt%20Crisi.pdf](http://www.ifrnd.org/JEBS/2(6)%20June%202011/The%20Greek_Sovereign%20Debt%20Crisi.pdf)
- Βαγιανός, Ν., Βέππας, Κ. (2010) Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα: Μεταρρυθμίσεις και ευκαιρίες σε μία κρίσιμη συγκυρία.
http://www.users.uoi.gr/kammas/Meghir_et_al_2010.pdf
- Banerji, S., McArthur, N., Mainardi, C. & Ammann, C., (2009), Recession Response Why Companies Are Making The Wrong Moves, Booz & Company Inc.
- Βενιανιανάκης, Δ. (2011). Οι παθογένειες της Ελληνικής Οικονομίας και πολιτικές για να βγει από το οικονομικό αδιέξοδο που βρίσκεται σήμερα.
<http://ardin-rixi.gr/archives/9534>
- Bitzenis, A. (2007). «Explanatory Variables For the Low Western Investment Interest in Bulgaria», Eastern European Economics, 42(6):5-39.
- Branstad, P., Jackson, B. & Banerji, S., (2009), Rethink Your Strategy An Urgent Memo To the CEO, by Booz & Company Inc.
- Broto, C., Díaz-Cassou, J., Erce, A. (2011). Measuring and explaining the volatility of capital flows to emerging countries. Journal of Banking & Finance, 35(8), 1941-1953
- Cabral, R. (2010). The PIGS' External Debt Problem. VoxEU.org.
- Calloway, L. & Keen, P., (1996), Organizing for crisis response, Journal of Information Technology Vol. 11.
- Charles P. Kindleberger and Robert A. (2005), Manias, Panics, and Crashes: A History of Financial Crises, 5th ed. Wiley
- Chen, R., Milesi-Ferretti, G.M. & Tressel, T. (2012). External Imbalances in the Euro Area, IMF Working Paper No. 12/236. Washington: International Monetary Fund.
- Correa, P., Iooty, M., Ramalho, R., Rodriguez-Meza, J. & Yang, J., (2010). How Firms in Eastern and Central Europe Fared through the Global Financial Crisis: Evidence from 2008- 2010, World Bank Group Enterprise Note No. 8, Financial Crisis Survey/Enterprise Surveys.

De Haan, J., Oosterloo, S. & Schoenmaker D. (2012). Financial Markets & Institutions: A European Perspective. Cambridge: Cambridge University Press.

Δουκίδης, Ι. (2011) Καινοτομία, επιχειρηματικότητα και εξειδικευμένες κλαδικές θεσμικές παρεμβάσεις για αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης. <http://www.kainotomeis.gr/article.aspex?id=114>

European Commission (2009). Economic and Financial Affairs: Economic crisis in Europe: Causes, consequences and responses. European Economy, Brussels, 1-87

Farrell, B.L.D., (2008), Leading through uncertainty, McKinsey, pp. 1-14

Feldstein, M. (2010). The euro's fundamental flaws - The single currency was bound to fail. International Economy.

Harari, D. (2015). Greek debt crisis: background and developments in 2015. House of Commons Library, Briefing Paper, Number 7114.

Kollintzas, T., Papageorgiou, D. & Vassilatos, V. (2012). An Explanation of the Greek Crisis: 'The Insiders – Outsiders Society'. CEPR Discussion, Paper No. 8996.

Κορρές, Γ. και συν. (2011) Ελληνική Οικονομία: Δομή-Διάρθρωση, Δημόσιο Χρέος και Προοπτικές Ανάπτυξης. <http://prd.uth.gr/sites>

Κότιος, Α. & Παυλίδης, Γ. (2012). Διεθνείς Οικονομικές Κρίσεις. Αθήνα: Rosili.

Koutsoukis, S. N., Roukanas, S. (2011). The Greek Crisis That Should Have Been Avoided, Scientific Bulletin-Economic Sciences, 10, Issue 1, p.26.

Κουφάρης, Γ. (2010). Η παγκόσμια οικονομική κρίση και οι χρηματιστηριακές αγορές. Περιοδικό Χρήμα, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2010.

Krugman, P. (2012). The Revenge of the Optimum Currency Area. New York Times, 24th June 2012.

Lane, P. R. (2012). The European Sovereign Debt Crisis. Journal of Economic Perspectives, Volume 26, σσ. 49-68.

Matsaganis, M. (2010). Distributional Implications of Tax Evasion In Greece, Hellenic Observatory Working Paper, LSE

Mavroudeas, S. & Paitaridis, D. (2013). The Greek saga: competing explanations of the Greek crisis – A Marxist Alternative', 1st World Keynes Conference 'Attacking the Citadel: Making Economics Fit for Purpose', Izmir University of Economics, Izmir/Turkey

Mavroudeas, S. (2013). Development and Crisis: The Turbulent Course of Greek Capitalism, *International Critical Thought*, 3 (3).

Μελάς, Κ. (2011). Οι σύγχρονες κρίσεις του Παγκόσμιου Χρηματοπιστωτικού Συστήματος 1974-2008. Αθήνα: Λιβάνη.

Nelson, R., Belkin, P. & Mix, D. (2011). Greece's Debt Crisis: Overview, Policy Responses, and Implications, Congressional Research Service.

Ramalho, R., Rodríguez-Meza, J. & Yang, J., (2009), How Are Firms in Eastern and Central Europe Reacting to the Financial Crisis?. World Bank Group Enterprise Note No. 8, Financial Crisis Survey/Enterprise Surveys.

Samitas, A., Polyzos, S. (2015). Freeing Greece from capital controls: were the restrictions enforced in time?, *Research in International Business and Finance*

Story, L., Thomas, L., Schwartz N.D., (2010). Wall St Helped to Mask Debt Fueling Europe's Crisis. *New York Times*, [online] (February 13, 2010): <http://www.nytimes.com/2010/02/14/business/global/14debt.html?hp>
Ανακτήθηκε: 3 Μαρτίου 2017

Taylor, S. F., (2011). Financial Crisis in the European Union: The Cases of Greece and Ireland [pdf] Διαθέσιμο στο: http://scholar.lib.vt.edu/theses/available/etd-09202011-160932/unrestricted/Taylor_SF_T_2011.pdf

Κρουγκμαν, Π. (2008), Η Κρίση του 2008. Καστανιώτης

Πανηγυράκης Γ. (2001), Σύγχρονη Διοικητική Δημοσίων Σχέσεων, εκδόσεις Μπένου Σωτ. Ευγενία, Αθήνα

Παπαστάμου, Α. (2011). Διεθνείς Οικονομικές Κρίσεις. Αθήνα: Έναστρον

Πεδιαδιδάκη, Μ. (2005). Χρηματοπιστωτική παγκοσμιοποίηση, αποσταθεροποίηση των αγορών και νομισματικές κρίσεις. Στο Α. Κόντης & Χ. Τσαρδανίδης, επιμ. Διεθνής Πολιτική Οικονομία. Αθήνα: Παπαζήση.

Penn, Schoen & Berland, (2009). Crisis preparedness and ROI, survey available at: <http://issuu.com/burson-marsteller-emea/docs/crisissurvey2009>

Reinhart, C.M., Rogoff, K. (2009). This time is different: 8 centuries of financial folly. Princeton: Princeton University Press.

Rossi, V., Aguilera, R., D. (2010). No Painless Solution to Greece's Debt Crisis. International Economics, Programme Paper. [pdf] Διαθέσιμο στο: http://www.relooney.info/0_New_6582.pdf Αντλήθηκε 20/3/2017.

Savas, M., M. (2012), Greece and the World Capitalist Crisis. Journal of Socialist Theory, 2-13.

Σφακιανάκης, Μ., Κ. (1998). *Διοικητική κρίσεων*. εκδόσεις Έλλην, Αθήνα.

Togni, M., Cubico, S., Favretto, G. (2010). Owners and managers in an economic crisis: how to exploit the differences, *Procedia Social and Behavioral Sciences* Vol. 5.

Τράπεζα της Ελλάδας,(2015). Το χρονικό της μεγάλης κρίσης, εκδόσεις Κέντρο Πολιτισμού Ερευνάς και Τεκμηρίωσης, Αθήνα.

Τσουλφίδης Λ. (2009). Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας

Χριστοδουλάκης, Ν. (2012). *Οικονομικές θεωρίες και κρίσεις*. Αθήνα: Κριτική.

Ulrich, S., Rogovsky, N., Lamotte, D. (2009). *Promoting Responsible and Sustainable Enterprise-Level Practices at Times of Crisis: A Guide for Policy-Makers and Social Partners*, ILO, Geneva

Whalen, C. (2011). *Financial Instability and Economic Security after the Great Recession*. Edward Elgar, Cheltenham.